NIRUKTA AND MIMAMSA

STUDY MATERIAL

II YEAR

PAPER - X

For

M.A.SANSKRIT

(2014 ADMISSION ONWARDS)

UNIVERSITY OF CALICUT

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

Calicut University P.O, Malappuram, Kerala, India 673 635

UNIVERSITY OF CALICUT

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

STUDY MATERIAL

SECOND YEAR

MA SANSKRIT

(2014 ADMISSION ONWARDS)

PAPER - X : NIRUKTA AND MIMAMSA

Prepared by :

Smt.Jayamole.S.
Assistant Professor on contract,
School of Distance Education, University of Calicut.

Layout: SDE 'H' Section
©
Reserved

विषयसूची

यूणिट् १ - निरुक्तम्-प्रथमोऽध्यायः	**५-१४**
१.प्रथम पाद	५
२.षट्भावविकाराः	५-६
३.द्वितीय पाद	६-८
४.तृतीय पाद	८-१०
५.चतुर्थ पाद	१०-११
६.पञ्चम पाद	११-१४
७.दैवतम्	१४
यूणिट् २ मीमांसा मानमेयोदयः (प्रत्यक्षम्,अनुमानम्)	**१५-४६**
१.प्रमाणसामान्यम्	१६-१८
२.प्रमाणविशेषाः	१९
३.प्रत्यक्षम्	१९-२४
अनुमानम्	**४५-४६**

निरुक्तम्

प्रथमाध्यायः

प्रथमपाद

समम्नायः समाम्नातः। स व्याख्यातव्यः । तमिमं समाम्नायं 'निघण्डव' इत्याचक्षते । निघण्डवः कस्मात् ? निगमा इमे भवन्ति – छन्दोभ्यो समाहृत्य समाहृत्य समाम्नातः । निगन्तव एव सन्तोनिगमनात् निघण्डव उच्यन्ते इति औपमन्यवः । अपि वा आहननादेव स्युः । समाहृता भवन्ति । यद्वा, समाहृता भवन्ति । तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च, तानीमानि भवन्ति – तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशन्ति – भावप्रधानमाख्यातम्, सत्वप्रधानानि नामानि । तद्यत्र उभे भावप्रधाने भवतः । पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे । व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृति अपवर्गपर्यन्तम् । मूर्तं सत्वभूतं सत्वनामभिः, व्रज्या पक्तिरिति । अदः इति सत्वानामुपदेशः । गौरश्वः पुरुषो हस्तीति, भवतीति भावस्य, आस्ते शेते व्रजति तिष्टति इति ।।

इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः ।।

तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्यते । अयुगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः । शास्त्रकृतो योगश्च । व्याप्तिमत्वात्तु शब्दस्य अणीयत्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यावहारार्थं लोके । तेषाम् मनुष्यवद् देवताभिधानम् । पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे ।

षट् भावविकाराः-

षट् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति । जायते इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे – न प्रतिषेधति । अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्वस्यावधारणम् । विपरिणमते इति अप्रच्च्यवमानस्य तत्वाद्विकारम् । वर्धते इति

स्वाङ्गाभ्युदम् । संयौगिकानां वाऽर्थानाम् । वर्धते इति विजयेनेति वा, शरीरेणेति वा । अपक्षीयते इति एतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमम् । विनश्यतीति अपरभावस्य आदिम् आचष्टे । न पूर्वभावमाचष्टे, न प्रतिषेधति ।

अतोऽन्ये भावविकारा एतेषामेव विकारा भवन्तीति ह स्म आह । ते यथावचनमभ्यूहितव्याः । न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनः । नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति उच्चावचाः पदार्थात् भवन्ति इति गार्ग्यः । तद्य एषु पदार्थः प्राहुरिमे तन्नामाख्यातयोरर्थविकिरणम् ।

आ इत्यर्वागर्थे । प्र परा इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । अभीत्याभिमुख्यम् । प्रतीत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । अति- सु इत्यभिपूजितार्थे । निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यम् । नि अव् इति विनिग्रहार्थीयौ । उत् इत्येत्योः प्रातिलोम्यम् । समित्येकीभावम् । वि अप इत्येतस्य प्रातिलोम्यम् । अनु इति सादृश्यापरभावम् । अपीति संसर्गम् । उप् इत्युपजनम् । परीति सर्वतोभावम् । अधीत्युपरिभावम् । ऐश्वर्यं वा । एवमुच्चावचनार्थान् प्राहुः । ते उपेक्षितव्याः ।।

द्वितीय - पाद

अथ निपाताः । उच्चवचेष्वर्थेषु निपतन्ति । अप्युपमार्थे । अपि कर्मोपसंग्रहार्थे । अपि पदपूरणाः । तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्ति ।

इवेति भाषायां चान्वध्याये च । 'अग्निरिव' , 'इन्द्र इव' इति । नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम् । उभयमन्वध्यायम् । 'नेन्द्रं देवममंसत' इति प्रतिषेधार्थीयः । पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । 'दुर्मदासो न सुरायाम्' इत्युपमार्थीयः । उपरिष्टादुपचारस्तस्य येन उपमिमीते ।

चिदित्येषोऽनेककर्मा । 'आचार्यश्चिदिदं ब्रूयात्' इति पूजायाम् । आचार्यः आचारं ग्राहयति । आचिनोति अर्थान् । आचिनोति बुद्धिमिति वा । 'दधिचित्' इत्युपमार्थे । 'कुल्माषांश्चिदाहर' इत्यवकुत्सिते । कुल्माषाः कुलेषु सीदन्ति । 'नु'इत्येषो अनेककर्मा । 'इदं नु करिष्यति इति हेत्वपदेशे' । 'कथं नु करिष्यति इति' इत्यनुपृष्टे । 'नन्वेतदाकर्षीत्' इति च । अथाप्युपमार्थे भवति । 'वृक्षस्य नु ते पुरुहूत

! वयाः’ वृक्षस्य इव ते पुरुहूत ! शाखाः । वयाः शाखाः वेतेः । वातायनाः भवन्ति । शाखाखशयः । शक्नोतेर्वा ।

अथ यस्य आगमात् अर्थपृथक्त्वम् अह विज्ञायते, न तु औद्देशिकमिव, विग्रहेण पृथक्त्वात्, स कर्मोपसंग्रहः ।

‘च’ इति समुच्चयार्थः । उभाभ्यां सम्प्रयुज्यते । ‘अहं च त्वं च वृत्रहन्’ इति । एतस्मिन्नेव अर्थे ‘देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च आ’ इति आकारः । ‘वा’ इति विचारणार्थे । ‘हन्ताहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेह वा’ इति । अथापि समुच्चयार्थे भवति ।

‘वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा’ इति । ‘अह’ इति च, ‘ह’ इति च, विनिग्रहार्थीयौ,पूर्वेण सम्प्रयुज्येते । ‘अयम् अहं इदं करोतु,अयमिदम्’ । ‘इदं ह करिष्यति’, ‘इदं न करिष्यति’ इति । अथापि उकारः एतस्मिन्नेव अर्थे उत्तरेण । ‘मृषा इमे वदन्ति, सत्यम् उ ते वदन्ति इति । अथापि पदपूरणः । ‘इद्मु’, ‘तदु’ इति ।

‘हि’ इत्येषोऽनेककर्मा । ‘इदं हि करिष्यति’ इति हेत्वपदेशे । ‘कथं हि करिष्यति’ इति अनुपृष्टे । ‘कथं हि व्याकरिष्यति’ इतिअसूयायाम् । ‘किल’ इति विद्याप्रकर्षे । ‘एवं किल’ इति । अथापि ‘न’ ‘ननु’ इत्येताभ्यां संप्रयुज्यते अनुपृष्टे । ‘न किलैवम्’, ‘ननु किल एवम्’ । ‘मा’ इति प्रतिषेधे । ‘मा कार्षीः’ । ‘मा हार्षीः’ इति च । ‘खलु’ इति च । ‘खलु कृत्वा’ । ‘खलु कृतम्’ । अथापि पदपूरणः । ‘एवं खलु तद्बभूव’ इति ।

‘शश्वत्’ इति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् । ‘शश्वत् एवम्’ इति अनुपृष्टे । ‘एवं शश्वत्’ इति स्वयम्पृष्टे । ‘नूनम्’ इति विचिकित्सार्थीयो भाषायाम् । उभयम् अन्वध्यायम् । विचिकित्सार्थीयश्च पदपूरणश्च । अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः सम्प्रदित्सांचकार । स इन्द्र एत्य परिदेवयांचक्रे ।।

तृतीय –पाद

न नूनमस्ति नो श्वः, कस्तदेव यदद्भुतम् ।

अन्यस्य चित्तमभिसंचरेण्यम्, उताधीतम् विनश्यति ।।

न नूनमस्ति अद्यतनम् । नो एव श्वस्तनम् । अद्य = अस्मिन् द्यवि । 'द्युः' इत्यह्नो नामधेयम् । द्योतते इति सतः । श्वः उपाशंसनीयः कालः । ह्यः हीनः कालः । कस्तद्वेद यदद्भुतम् = कः तद् वेद, यद् अद्भुतम् ? इदमपि इतरत् 'अद्भुतम्' अभूतमिव । अन्यस्य चित्तम् अभिसंचरेण्यम् = अभिसंचारि । अन्यः = नानेयः । चित्तं चेततेः । उताधीतं विनश्यति इति = अपि आध्यातं विनश्यति । आध्यातं = अभिप्रेतम् ।। अथापि पदपूरणः ।।

नूनं सा ते प्रतिवरं जरित्रे, जुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनि ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो, बृहद्वदेम विदधे सुवीराः ।।

सा ते प्रतिदुग्घं वारं जरित्रे । वरो वरयितव्यो भवति । जरिता = गरिता । दक्षिणा । मघोनि = मघवति । मघमिति धननामधेयम् । मंहतेः दानकर्मणः । दक्षिणा दक्षतेः समर्धयति कर्मणः । व्यृद्धं समर्थयति इति । अपि वा प्रदक्षिणागमनात् दिशमभिप्रेत्य । दिक् हस्तप्रकृतिः । दक्षिणो हस्तो दक्षतेः उत्साहकर्मणः । दाशतेर्वा स्यात् दानकर्मणः । हस्तो हन्तेः । प्राशुः हनने ।।

देहि स्तोतृभ्यः कामान् । मा अस्मान् अतिदंहीः । मा अस्मान् अतिहाय दाः । भगो नोऽस्तु । वृहद् वदेम स्वे वेदने । भगो भजतेः । बृहद् इति महतो नामधेयम् । परिवृढं भवति । वीरवन्तः । कल्याणवीराः वा । वीरो वीरयति अमित्रान् । वेतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः । वीरयतेर्वा ।।

'सीम्' इति परिग्रहार्थीयो वा । पदपूरणो वा । 'प्र सीमादित्यो असृजत्' । प्रासृजत् इति वा । प्रासृजत् सर्वतः इति वा । 'वि सीमतः सुरुचो वेन आवः' इति च । व्यावृणोत् सर्वतः आदित्यः । सुरुचः आदित्यरश्मयः सुरोचनात । अपि वा, 'सीम' इत्येतत् अनर्थकम् उपबन्धम् आददीत पञ्चमीकर्मानम् । सीम्नः = सीमतः – सीमान्तः – मर्यादातः । सीमा = मर्यादा, विशीव्यति देशाविति ।। 'त्व' इति विनिग्रहार्थीयं सर्वनाम अनुत्तमम् । अर्धनाम् इत्येके ।।

ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान्, गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः ।।

इति ऋत्त्विक्कर्मणां विनियोगं आचष्टे । ऋचां एकः पोषं आस्ते पुपुष्वान् – होता । ऋक् = अर्चनी । गायत्रम् एको गायति शक्करीषु – उद्गाता । गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः । शक्कर्यः ऋचः शक्नोतेः । 'तद् याभिः वृत्रमशकद् हन्तुं तत् शक्करीणां शक्करीत्वम्' – इति विज्ञायते ।

ब्रह्मा एको जाते जाते विद्यां वदति । ब्रह्मा सर्वविद्यः । सर्वं वेदितुं अर्हति । ब्रह्मा परिवृढः ब्रह्मा श्रुततः । ब्रह्म परिवृढं सर्वतः । यज्ञस्य मात्रां विमिमीते एकः अध्वर्युः । अध्वर्युः = अध्वरयुः । अध्वरं युनक्ति । अध्वरस्य नेता । अध्वरं कामयते इति वा । अपि वा अधीयाने 'युः' उपबन्धः । अध्वरः इति यज्ञनाम । ध्वरतिः हिंसाकर्मा । तत्प्रतिषेधः ।।

निपात इत्येके तत्कथम् । अनुदात्तप्रकृति नाम स्यात् ? दृष्टव्यं तु भवति । 'उत त्वं सख्येस्थिरपीतमाहुः' इति द्वितीयायाम् । 'उतो त्वस्मै विसस्रे' इति चतुर्थ्याम् । अथापि प्रथमाबहुवचने ।।

अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुः ।

आदघ्नास उपकक्षास उ त्वे ह्रदा इव स्नात्वा उ त्वे ददृश्रे ।।

अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायः । 'अक्षि' चष्टेः । अनक्तेः इति आग्रायणः । 'तस्मादेते व्यक्ततरे इव भवतः' इति ह विज्ञायते । 'कर्णः' कृन्ततेः । निकृत्तद्वारो भवति । ऋच्छतेः इति आग्रायणः । ऋच्छन्ति इव, खे उदगन्तामिति ह विज्ञायते ।

मनसां प्रजवेषु असमाः बभूवुः । आस्यदघ्ना अपरे । उपकक्षदघ्नाः अपरे । आस्यम् अस्यतेः ।आस्यन्दते एनत् अन्नम् इति वा । दघ्नं दघ्यतेः स्रवतिकर्मणः । दस्यतेः वा स्यात् । विदस्ततरं भवति । प्रस्नेयाः = ह्रदा इव एके प्रस्नेया ददृशिरे । स्नानार्हाः । ह्रदो ह्रादते शब्दकर्मणः । ह्रादने वा स्यात् शीतीभावकर्मणः ।।

निष्ट्वक्त्रासश्चिदिन्नरो भूरितोका वृकादिव ।

बिभ्यस्यन्तो ववाशिरे शिशिरं जीवनाय कम् ।।

शिशिरं जीवनाय । शिशिरं शृणातेः शम्नातेः वा । 'एमेनं सृजता सुते' । आसृजत एनं सुते । 'तमिद्वर्धन्तु नो गिरः' । तं वर्धयन्तु नो गिरः स्तुतयः । गिरो गृणातेः । 'अयमु

ते समतसि’ । अयं ते समतसि । इवोऽपि दृश्यते । ‘सुविदुरिव’ । ‘सुविज्ञायेते इव’ । अथापि ‘न’ इति एषः ‘इत्’ इत्येतेन संप्रौज्यते परिमये ।।

हविर्भिरेके स्वरितः सचन्ते सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।

शचीर्मदन्त उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्यान्त्यो नरकं पताम ।।

नरकं नि अरकम् । नीचैः गमनम् । न अस्मिन् रमणं स्थानम् अल्पम् अपि अस्ति इति वा । अथापि ‘न् च’ इत्येष ‘इत’ इत्येतेन् सम्प्रयुज्यते अनुपृष्टे । ‘न चेत्सुरां पिबन्ति’ इति । सुर सुनोतेः । एवम् उच्चावचेषु अर्थेषु निपतन्ति । ते उपेक्षितव्याः ।।

चतुर्थ-पाद

इति इमानि चत्वारि पदजातानि अनुक्रान्तानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च । तत्र नामानि आख्यातजानि इति शाकटायनः नैरुक्तसमयश्च । न सर्वाणि इति गार्ग्यः वैयाकरणानां चैके ।।

तद् यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितौ स्यातां.....संविज्ञातानि तानि । यथा गौः अश्वः पुरुषः हस्तीति । अथ चेत्सर्वाणि आख्यातजानि नामानि स्युः, यः कश्च तत्कर्म कुर्यात् सर्वं तत्सत्वं तथा आचक्षीरन् । यः कश्च अध्वानम् अश्नुवीत, अश्वः स वचनीयः स्यात् । यत् किंश्चित् तुन्द्यात् तृणं तत् । अथापि चेत् सर्वाणि आख्यातजानि नामानि स्युः, यावद्भिः भावैः संप्रयुज्येत तावद्भ्यः नामधेयप्रतिलंभः स्यात् । तत्र एवं स्थूणा दर्शया च आसञ्जनी च स्यात् ।।

अथापि य एषां न्यायवान् कार्मनामिकः संस्कारः, यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युः, तथा एतानि आचक्षीरन् । पुरुषं पुरिशयः इति आचक्षीरन् । अष्ता इति अश्वम् । तर्दनमिति तृणम् । अथापि निष्पन्ने अभिव्यवहारे विचारयन्ति – प्रथनात् पृथिवी इत् आहुः । क एनाम् अप्रथयिष्यत् ? किमाधार चेति ?

अथ अनन्वितेऽर्थे, अप्रादेशिके विकारे, पदेभ्यः पदेतरार्थान् संचस्कार शाकटायनः । एते कारितं च यकारादि च अन्तकरणम् । अस्तेः शुद्धं च सकारादि च । अथापि सत्वपूर्वो भावः इति आहुः । अपरस्मात् भावात् पूर्वस्य प्रदेशो न उपपद्यते इति । तत् एतत् न उपपद्यते ।।

यथो हि नु वै एतम् । तद् यत्र स्वरसम्स्कारौ समर्थौ – प्रादेशिकेन गुणेन अन्वितो स्यातां सर्वं प्रादेशिकम् इति । एवं सति अनुपालंभ एष भवति ।

यथो एतत् । यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्तथा एनानि आचक्षीरन् इति । सन्त्यल्पप्रयोगाः कृतोऽपि ऐकपदिकाः । यथा व्रतति, दमूना, जाट्यः, आट्णारः, जागरूकः, दविहोमी इति ।

यथो एतत् । निष्पन्ने अभिव्यवहारे अभिविचारयन्ति इति । भवति हि निष्पन्ने अभिव्यवहारे योगपरोष्टिः । प्रथनात् पृथिवीत्याहुः, कः एनाम् अप्रथयिष्यत् किमाधारश्च इति । अथ वै दर्शनेन पृथुः, अप्रथिता चेत् अपि अन्यैः । अथापि एवं सर्वं एव दृष्टप्रवादाः उपालभ्यन्ते ।

यथो एतत् । पदेभ्यः पदेतरार्थान् संचस्कार इति । यः अनन्विते अर्थे संचस्कार स तेन गर्ह्यः । सा एषा पुरुषगर्हा ॥

यथो एतत् । अपरस्मात् भावात् पूर्वस्य प्रदेशः न उपपद्यते इति । पश्यामः पूर्वोत्पन्नानां सत्वानाम् अपरस्मात् भावात् नामधेय-प्रतिलंभमेकेषां न एकेषाम् । यथा बिल्वादः लंबचूडकः इति । बिल्वं भरणात् वा भेदनात् वा ॥

पञ्चम-पाद

अथापि इदमन्तरेण मन्त्रेषु अर्थप्रत्ययो न विद्यते । अर्थम् अप्रतियतो नात्यन्तं स्वर्सम्स्कारोद्देशः । तदिदं विद्यास्थानम् । व्याकरणस्य कार्त्स्न्यम् । स्वार्थसार्धकं च । यदि मन्त्रार्थप्रत्ययाय, अनर्थकं भवति इति कौत्सः । अनर्थका हि मन्त्राः । तदेतेन उपेक्षितव्यम् ।

नियतवाचोयुक्तयः, नियतानुपूर्व्याः भवन्ति । अथापि ब्राह्मणेन रूपसंपन्नाः विधीयन्ते । 'उरु प्रथस्व' इति प्रथयति । 'प्रोहाणि'इति प्रोहति । अथापि अनुपपन्नार्थाः भवन्ति । 'ओषधे त्रायस्व एनम्' । 'स्वधिते मा एनं हिंसीः' इत्याह हिंसन् ॥

अथापि विप्रतिषिद्धार्थाः भवन्ति । 'एक एव रुद्रोऽवतस्थे न द्वितीयः'+ असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्याम्. । 'अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे' + 'शतं सेना अजयत्साकमिन्द्रः' इति । अथापि जानन्तं संप्रेषयति । 'अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि' इति । अथापि आहुः अदितिः सर्वमिति – 'अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षम्' इति ।

तदुपरिष्टात् व्याख्यास्यामः । अथापि अविस्पष्टार्थाः भवन्ति । अम्यक्, यादृश्मिन्, जारयायि, काणुका इति ॥

अर्थवन्तः शब्दसामान्यात् । 'एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं, यद्रूपसमृद्धं, यत्कर्म क्रियमाणम् ऋग्यजुः व अभिवदतीति च ब्राह्मणम्, । 'क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिः' । यथो एतत् । लौकिकेषु अपि एतत् । यथा – इन्द्राग्नी, पितापुत्रौ इति । यथो एतत् । 'ब्राह्मणेन रूपसंपन्नाः विधीयन्ते' इति । उदितानुवादः स भवति । यथो एतत् । 'अनुपपन्नार्थाः भवन्ति' इति । आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत ॥

यथो एतत् । 'विप्रतिषिद्धार्थाः भवन्ति' इति । लौकिकेषु अपि एतत् । यथा असपत्नोऽयं ब्राह्मणः । अनमित्रो राजा इति । यथो एतत् । 'जानन्तं संप्रेषयति' इति । जानन्तम् अभिवादये । जानते मधुपर्कं प्राह । यथो एतत् । 'अदितिः सर्वमिति' । लौकिकेषु अपि एतत् । यथा – सर्वरसाः अनुप्राप्ताः पानीयम् इति । यथो एतत् । 'अविस्पष्टार्थाः भवन्ति' इति । नैष स्थाणोः अपराधः यदेनम् अन्धो न पश्यति । पुरुषापराधः न भवति । यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति । पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति ॥

अथापि इदमन्तरेण पदभागो न विद्यते । 'अवसाय पद्वते रुद्र मृळ' इति । पद्वत् अवसम् । गावः पथ्यदनम् । अवतेः गत्यर्थस्य । असो नामकरणः । तस्मात् न अवगृह्णन्ति । 'अवसायाश्वान्' इति । स्यतिः उपसृष्टो विमोचने । तस्मात् अवगृह्णन्ति ॥

'दूतो निर्ऋत्या इदमा जगाम इति । पस्चम्यर्थप्रेक्षा वा षषट्यर्थप्रेक्षा वा । आःकारान्तम् । 'परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व' इति । चतुर्थ्यर्थप्रेक्षा । ऐकारान्तम् । परः सन्निकर्षः संहिता । पदप्रकृतिः संहिता । पदप्रकृतिः सर्वचरणानां पार्षदानि ॥

अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशाः भवन्ति । तद् एतेन उपेक्षितव्यम् । ते चेत् ब्रूयुः – 'लिङ्गज्ञाः अत्र स्मः' इति । 'इन्द्रं नत्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति' इति । वायुलिङ्गं च इन्द्रलिङ्गं च आग्नेये मन्त्रे । 'अग्निरिव मन्योत्विषितः सहस्व' इति । तथा अग्निः मान्यवे मन्त्रे । त्विषितः ज्वलितः । त्विषिरिति अपि अस्य ॥ दीप्तिनाम भवति । अथापि ज्ञानप्रशंसा भवति । अज्ञाननिन्दा च ॥

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपात्मा ॥

(यः वेदम् अधीत्य अर्थं न विजानाति , स्थाणु किल भारहारः अभूत् । यः अर्थज्ञः सः सकलम् इत् भद्रम् अश्नुते । ज्ञानविधूतपाप्मा नाकं, स्वर्गम् एति ।)

यद् गृहीतमविज्ञातं निगतेनैव शब्द्यते ।

अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

स्थाणु तिष्ठतेः । अर्थः अर्तेः । अरणस्थः वा ॥

उत त्व पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्व शृण्वमन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वम् विसस्रे जाये पत्य उशती सुवासाः ॥

अपि एकः पश्यन् न पश्यति वाचम् । अपि च शृण्वन् न शृणोति एनाम् । इति अविद्वांसम् आह अर्द्धम् । अपि एकस्मै तन्वं विसस्रे इति स्वम् आत्मानं विवृणुते ज्ञानम् । प्रकाशनम् अर्थस्य आह अनया वाचा । उपमा उत्तमया वाचा । जाया इव पत्ये कामयमाना सुवसा ऋतुकालेषु । यथा स एनां पश्यति स शृणोति । इति अर्थज्ञप्रशंसा । तस्य उत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवां अफलामपुष्पाम् ॥

अपि एकं वाक्सख्ये स्थिरपीतम् आहुः रममाणं विपीतार्थम् । देवसख्ये रणीये स्थाने इति वा । विज्ञानार्थं यं न आप्नुवन्ति वाग्ज्ञेयेषु बलवत्सु अपि । अधेन्वा हि एष चरति मायया वक्प्रतिरूपया । न अस्मै कामान् दुग्धे वाक् दोह्यान् देवमनुष्यस्थानेषु । यो वाचं श्रुतवान् भवति अफलान् अपुष्पाम् इति । अफला अस्मै अपुष्पा वाक् भवति इति वा । किञ्चित्पुष्कफला इति वा । अर्थं वाचः पुष्पफलमाह । याज्ञदैवते पुष्पफले । देवताध्यात्मे वा ॥

साक्षात्कृतधर्माणः ऋषयो बभूवुः । ते अवरेभ्यः असाक्षात्कृतधर्मेभ्यः उपदेशेन मन्त्रान् संप्रादुः । उपदेशाय ग्लायन्तः अवरे बिल्वग्रहणाय इमं ग्रन्थं समाम्नासिषुः । वेदं च वेदाग्ङ्गानि च । बिल्वम् = भिल्मम् । भासनमिति वा ॥

'एतावन्तः समानकर्माणो धातवः' धातुः दधातेः । 'एतावन्ति अस्य सत्वस्य नामधेयानि' । 'एतावताम् अर्थानाम् इदम् अभिधानम्' । नैघण्डुकमिदं देवतानाम् । प्राधान्येन इदमिति । तद् अन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्डुकं तत् । 'अश्वं न त्वा

वारवन्तम्’ । अश्वमिव त्वा बालवन्तम् । बालाः दंसवारणार्थाः भवन्ति । दंशो दशतेः ॥

‘मृगा न भीमः न कुचरो गिरिष्ठाः’ । मृगः इव भीमः कुचरः गिरिष्ठाः । मृगाः मार्गे गतिकर्मणः । भीमः बिभ्यति अस्मात् । भीष्मः अपि एतस्मादेव । कुचरः इति चरति कर्म कुत्सितम् । अथ चेत् देवताभिधानं, क्व अयं न चरति इति । गिरिष्ठाः गिरिस्थायी । गिरिः पर्वतः । समुद्गीर्णो भवति । पर्ववान् पर्वतः । पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेः वा । अर्धमासपर्व देवान् अस्मिन् प्रीणन्ति इति । तत्प्रकृति इतरत् सन्धिसामान्यात् । मेघस्थायी । मेघोऽपि गिरिः एतस्मात् एव ॥

दैवतम्-

तद् यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद् दैवतम् इति आचक्षते । तद् उपरिष्ठात् व्याख्यास्यामः । नैघण्डुकानि नैगमानि इह इह ॥

&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&

यूणिट् २

मीमांसा

मानमेयोदयः(प्रत्यक्षम्, अनुमानम्)

मीमांसादर्शनस्य उपज्ञाता जैमिनिमहर्षिः भवति । मीमांसायाः अपरं नाम पूर्वमीमांसा इति भवति । वेदस्य कर्मकाण्डं भवति मीमांसादर्शनम् । अस्य प्रामाणिकः ग्रन्थः मीमांसासूत्राणि भवति । विंशत्यध्यायेषु ग्रन्थमिदं विभक्तम् । 'तदिदं विंशत्यध्यायेषु निबद्धम्' । एषु अद्धयायेषु षोडशाध्यायपर्यन्तं पूर्वकाण्डस्य कर्मविचारपरायणं अथवा वेदविहितं कर्मनुष्ठानं वर्तते । तत्तु जैमिनिकृतम् । तदन्यदध्यायचतुष्कं उत्तरकाण्डस्य ब्रह्मविचारपरायणं भवति यच्च व्यासकृतम् । मीमांसासूत्रस्य प्रसिद्धः भाष्यकर्ता शबरस्वामी भवति । भाष्यस्यास्य कुमारिलभट्टः,प्रभाकरः प्रसिद्धौ व्याख्यातौ च भवतः । कुमारिलभट्टस्य व्याख्यानं भाट्टमतमिति प्रसिद्धम् । एवमेव प्रभाकरमतस्य गुरुमतमिति ज्ञायते । आत्मनः सुखप्राप्तिरेव मीमांसादर्शन्स्य लक्ष्यं भवति । जैमिनिकृते उत्तरकाण्डे द्वादशाध्यायाः वर्तन्ते ।

मानमेयोदयमिदि पूर्वमीमांसाग्रन्थस्य मानपरिच्छेदः मेल्पुत्तूर् नारायणभट्टपादेन विरचितः । मेयपरिच्छेदस्तु नारायणपण्डितो नाम पण्डितेन च विरचितम् । "आचार्यमतपाथोधौ बालानामपि निनीषिताम् । भीमतां कोऽपि गोपालपोतः पोत इवास्तु नः" ।। इति भट्टपादेन विरचितोक्त्या मानमेयोदयस्य प्रारंभः वर्तते ।

विश्वस्मिन् समस्तानामपि पदार्थानां प्रमाणं तथा प्रमेयं च वर्तते । प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानं, शब्दः, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः इति षट्प्रमाणानि भाट्टमीमांसकाः अङ्गीकुर्वन्ति । प्रभाकरमीमांसकास्तु पञ्चप्रमाणानि अङ्गीकुर्वन्ति ।

प्रमाकरणं प्रमाणमिति तार्किकाः । यथार्थानुभवः प्रमा । अनुभवश्च स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमिति लक्ष्यन्ति । तदनुवादस्य अप्रमाण्यसाधनात्

तद्व्यावर्तकस्य च पदस्य अत्र अभावात् अतिव्याप्तम् । अनुबूतिः प्रमाणम् । स्मृतिव्यतिरिक्ता च संविदनुभूतिरिति प्राभाकराः, तदपि भ्रमादीनां साधनात् तेषामपि स्मृतिव्यतिरिक्तत्वात् तेषु अतिव्याप्तम् । किञ्च सर्वज्ञानेष्वपि आत्मा ज्ञनस्वरूपं विषय इति त्रितयमपि प्रकाशते । सर्वत्र च आत्मस्वात्मांसयोः प्रमाणत्वं प्रत्यक्षत्वमपि अस्तीति तेषां मतम् । ततश्च स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानस्यैव प्रमाणत्वे स्मृतेः आत्मस्वांशयोः अप्रमाण्यं स्यात् इति अव्याप्तिः अपि अस्ति ।

अविसंवादि विज्ञानं प्रमाणम् । अविसंवादित्वं च अर्थक्रियाकारित्वमिति बौद्धाः । तत्र भूतभविष्यद्विषयस्यानुमानस्य अर्थक्रियाकारित्वाभावात् अप्रामाण्यं स्यात् । स्मृतेश्च क्वचिदर्थक्रियाकारित्वात् प्रामाण्यं स्यादिति ।

प्रमाणसामान्यम् –

आचार्यमतपाथोधौ बालानामपि निनीषिताम् ।

भीमतां कोऽपि गोपालपोतः पोत इवास्तु नः ।।

मानमेयविभागेन वस्तूनां द्विविधा स्थितिः ।

अतस्तदुभयं ब्रूमः श्रीमद्कौमारिलाध्वना ।।

प्रमाकरनमेवात्र प्रमाणं तर्कपक्षवत् ।

प्रमाचाज्ञाततत्वार्थज्ञानमेवात्र भिद्यते ।।

अज्ञातपदेन अत्र ज्ञातविशेषयोः स्मृत्यनुवादयोः निरासः । तत्र अनुवादानां अप्रामाण्यं तार्किकादीनां नानुमतम् ।वयं तु ब्रूमः – अनुवादो ह्यर्थपरिच्छेदे व्यवहारे वा न पूर्वज्ञानात्,अतः फलविशेषाभावात्, फलार्थं च प्रमानां स्वीकारात् स्मृत्यादिवदनुवादोऽपि बहिष्कार्य एव इति ।

ननु अज्ञातावगमस्यैव प्रमात्वे घटोऽयम् इति धारावाहिकज्ञानेषु द्वितीयादीनां अप्रमात्वं स्यात् ।

मैवं, तत्रापि अयमयमिति उत्तरोत्तरेषां कालांसानाम् अज्ञातानाम् अवगमात् उत्तरे क्षणे घटादिसद्भावस्य च पूर्वज्ञानेन अधिगतत्वात् ।

ननु कालभेदस्य औपाधिकत्वात् केनोपाधिना अवच्छिनानां कालांशानां अत्रावगम इति वक्तव्यम् । उच्यते – पूर्वपूर्वज्ञानजनितानां प्राकट्यानाम् उत्तरोत्तरज्ञानपर्यन्तमवस्थानात् तदवच्छिन्नानां कालांशानां तत्र तरावगम इति । न च प्राकट्यभेदानां सूक्ष्मत्वात् तदवच्छिन्नानां कालभेदानाम् अपि सूक्ष्मतया दुरवगमत्वं इति वाच्यम् । सूक्ष्मत्वे कमलदलशतं सूच्या युगपद्भिन्नमितिवत् सकृतवबुद्धो घट इति यौगपद्याभिमानप्रसङ्गात् । इह तु अयमयमिति पुनः पुनः क्रमेणैव प्रतीतेः धारावाहिकस्वभावसिद्धत्वाद् यौगपद्याभिमानस्य विरोध एव । तस्मात् प्राकट्यभेदानां कालभेदानां च न सूक्ष्मत्वम् । ननु प्राकट्यस्य एव अभावात् कालस्य च प्रत्यक्षत्वाभावात् कथं कालांशावगम इति चेत् न, तयोः साधयिष्यमाणत्वात् इति ।

"तत्वपदेन भ्रमसंशयादीनां अयथार्थज्ञानानां निरासः । तत्र अयथार्थज्ञानस्य अभावात् तत्वपदम् अनर्थकम् इति प्राभाकराः । एवं हि तेषां मतम् – इदं रजतम् – इत्यत्र इदम् – अगृहीतविशेषं शुक्तिसकलं गृह्यते । रजतम् – इति च रगतमात्रं स्मरयते । तयोश्च भेदाग्रहात् पुरोवर्तिनि रजतार्थेन प्रवृत्तिः, न तु शुक्तिसकलस्य रजतत्वेन गमनमस्तीति । तत्तज्ञानस्य स्वविषय एव प्रवृत्तिकरत्वनियमात् रजतज्ञानस्यापि इदंविषयत्वाभावे तत्र प्रवृत्तिर्न सिद्ध्येत् । तथा इदमेव रजतम् – इति सामानाधिकरण्यं विना न सिद्ध्येत् । इत्यादिदिशा निराकरणीयम् । तस्मात् अन्यथा ग्रहणरूपभ्रमादिज्ञानसद्भावात् तन्निरामार्थं तत्वपदम् ।

तदेवमज्ञाततत्वावगमरूपायाः प्रमायाः करनत्वेन इन्द्रियसन्निकर्षादीनां प्रमाणत्वं सिद्धम् । इह च प्रमाशब्देन लक्षणया तत्कार्यभूतस्य प्राकट्यस्यापि प्रतिपादानात् प्राकट्यरूपप्रमाकरणत्वेन ज्ञानस्यापि प्रमाणत्वमाहुः । एतावता च वयं फलप्रमाणवादिन इति गीयामहे ।

तार्किकास्तु प्रमाकरणं प्रमाणम् । यथार्थानुभवः प्रमा । अनुभवश्च स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमिति लक्षयन्ति । तदनुवादस्याप्रमाण्यसाधनात् तद्व्यावर्तकस्य च पदस्यात्राभावात अतिव्याप्तम् । अनुभूतिः प्रमाणम्, स्मृतिव्यतिरिक्ता च संविदनुभूतिरिति प्राभाकराः, तदपि भ्रमादीनां साधनात् तेषामपि स्मृतिव्यतिरिक्तत्वात् तेष्वतिव्याप्तम् ।

किञ्च सर्वज्ञानेष्वपि आत्मा ज्ञानस्वरूपं विषय इति त्रितयमपि प्रकाशते । सर्वत्र चात्मस्वात्मांशयोः प्रमानत्वं प्रत्यक्षत्वमप्यस्तीति तेषां मतम् । ततश्च

स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानस्यैव प्रमानत्वे स्मृतेः आत्मस्वात्मांशयोः अप्रामाण्यं स्यादित्यव्याप्तिरप्यस्तीति ।

अविसंवादि विज्ञानं प्रमाणम् । अविसंवादित्वं च अर्थक्रियाकारित्वमिति बौद्धाः । तत्र भूतभविष्यद्विषयस्यानुमानस्य अर्थक्रियाकारित्वाभावात् अप्रामाण्यं स्यात् । स्मृतेश्च क्वचिदर्थक्रियाकारित्वात् प्रामाण्यं स्यादिति ।

तस्मादज्ञाततत्वार्थज्ञानसाधनमेव नः ।

प्रमाणमिति निर्णीतं तद्विशेषानथ ब्रुवे ।।

आचार्यस्य कुमारिलभट्टस्य विशालमतं महासागरं भवति । सागरतीरे वयं (नारायणभट्टः) भीताः भवामः । तत्र कश्चन गोपालपोतः (पोतः इत्यस्य बालकः इत्यर्थः। अमरकोशे एवमस्ति,'यानपात्रे शिशौ पोतः' । अर्थात् पोतशब्दस्य अर्थद्वयं वर्तते । जलयानं तथा शिशुश्च । वस्तुतः गोपालपोतः इति भगवान् कृष्णः यः कैवर्तकः ।

प्रमाणविशेषाः

प्रत्यक्षमनुमानं च शब्दं चोपमितिस्तथा ।

अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि मादृशाम् ।।

चार्वाकास्तावदेकं द्वितयमपि पुनर्बौद्धविशेषकौ द्वौ

भासवश्च सांख्यस्त्रितयमुदयनाद्याश्चतुष्कं वदन्ति । भाट्टमते प्रमाणानि षट् सन्ति । ते - : १.प्रत्यक्षम्, २. अनुमानम्, ३.उपमानम्, ४. शब्दः,५.अर्थापत्तिः, ६.अनुपलब्धिः इति । चार्वाकानां मते प्रत्यक्षमिति एकमेव प्रमाणं वर्तते । बौद्धानां तथा वैशेषिकानां प्रत्यक्षम्, अनुमानम् इति प्रमाणद्वयं वर्तते । सांख्यमते त्रीणि (प्रत्यक्षम्,अनुमानं,शब्दः), उदयनाचार्यादीनां तार्किकानां मते प्रत्यक्षम्, अनिमानम्,उपमानं,शब्दः चेति चत्वारि सन्ति प्रमाणानि । उत्तरमीमांसकानां अथवा वेदान्तीनां मते प्रत्यक्षम्, अनुमानम्,उपमानम्,शब्दः,अर्थापत्तिः,अनुपलब्धिः चेति प्रमाणानि षट् सन्ति ।

प्रत्यक्षम्

तत्र इन्द्रियसन्निकर्षजं प्रमाणं प्रत्यक्षम् । सन्निककर्षो नाम ज्ञानम् । कानि पुनः इन्द्रियाणि ? उच्यते- 'चक्षुरसनघ्रानस्पर्श: श्रोत्राणि मनश्चेति षडिन्द्रियाणि' ।

चक्षुः,रसना,घ्राणः,स्पर्शः,श्रोत्राणि,मनः च षट् इन्द्रियाणि भवन्ति ।

चक्षुर्नाम कनीनिकान्तर्गतं तेजोऽथ जिह्वाग्रग-

स्तोयांशो रसनं क्षितेरवयवो घ्राणं च घोणोदरे ।

सर्वाङ्गप्रसृताश्च मारुतलवास्त्वङ्नाम कर्णोदर-

व्योमैव श्रवणं मनस्तु विभु तद्देहे च कार्यावहम् ।।

तत्र रूपज्ञानस्य हेतुः भवितव्यमिति सामान्यसिद्धिः । अतः दीपादि तेजस एव रूपज्ञानहेतुत्वदर्शनात् तैजसं चक्षुः कल्प्यते । तथा रसज्ञानस्यापि कारणकल्पनायां रसव्यञ्जकत्वं अपाम् एव शुष्कवस्तुषु दृष्टमिति रसनमाप्यतया कल्प्यते । एवं चन्दनगतपार्थिवनिम्बत्वगनुलेपनस्य गन्ध अभिव्यञ्जकत्वदर्शनात् गन्ध अभिव्यञ्जकत्वेन कल्प्यमानं घ्राणं पार्थिवं भवति । व्यजनपवनस्य च अङ्गसङ्गिसलिलस्पर्शाभिव्यञ्जकत्वदर्शनात् स्पर्शोपलम्भकस्य त्वगिन्द्रियस्य वायवीयत्वम् । शब्दग्राहकतया कल्प्यस्य श्रोत्रस्य तु परिशेषादाकाशात्मकत्वम् । चक्षुरादीनां खलु इन्द्रियारम्भकेण आरब्धत्वं न दृष्टमिति तेजःप्रभृतीनां अन्येन्द्रियारंभकत्वात् तेषां श्रोत्रत्वं न भवति । भूतात्मकत्वमेव च बहिरिन्द्रियाणां दृष्टमिति अवशिष्टस्याकाशस्य भूतस्यैव श्रोत्वम् इति । तार्किकास्तु शब्दस्याकाशगुणत्वात् तद्ग्राहकस्य श्रोत्रस्याकाशत्वमिति साधयन्ति । तत्तस्य गुणत्वासिद्धेः अयुक्तम् ।

मनस्तु सुखाद्यपरोक्षज्ञानसाधनेन्द्रियत्वेन कल्प्यते । तस्य च विभुत्वं साधयिष्यते । तथापि शरीरावच्छिन्नस्यैव तस्य इन्द्रियत्वमिति तत्प्रदेश एव कार्याणि करोति । रूपादि ज्ञानेष्वपि तच्चक्षुरादिपरतन्त्रं प्रवर्तत एव । अनुमानादिषु अपि लिङ्गादिसहायमिति स्थितिः।

अत्र चक्षुःश्रोत्रयोः प्राप्यकारित्वे विवादोऽस्ति इति तयोरपि बहिरिन्द्रियत्वात् त्वगादिवत् प्राप्यकारित्वं साधनीयम् । ततश्च चक्षुषः पृथुतरपृथिवीधरादिदर्शनात् पृथ्वग्रत्वमपि तेजःस्वभावसिद्धमाश्रयणीयम् । तथा उन्मीलनक्षण एव दूरतर्शनैश्चरादिदर्शनात् व्याप्यावस्थितेन बाह्यतेजसा

निर्गमनसमय एव एकीभावः कल्पनीयः । न च बाह्यतेजसः सकलव्याप्तित्वात् केरळेभ्योऽपि गङ्गादर्शनप्रसङ्गः, अदृष्टोपगृहीतेन एव आलोकभागेन एकीभावात् । तार्किकास्तु तदिदं दूरदर्शनं वेगातिशयात् साधयन्ति । तदनन्तयोजनान्तरिष्वेष्वपि शनैश्चरादिषु झटितिदर्शनं वेगमात्रात् असंभाव्यमिति अस्माभिः उपेक्षितमस्ति । एतानि च चक्षुरादीनि अनुद्भूतरूपस्पर्शत्वात् प्रत्यक्षेण न गृह्यन्ते इति ।

सिद्धानीन्द्रियाणि । सन्निकर्षस्तु द्विविधः – संयोगः संयुक्ततादात्म्यं चेति । तत्र पृथिव्यप्तेजसां चक्षुस्त्वगिन्द्रियाभ्यां संयोगात् ग्रहणम् । वायोस्तत्वक्संयोगात् । दिङ्नभस्तमसां दृक्संयोगात् । शब्दस्य श्रोत्रसंयोगात् । आत्मनो मनःसंयोगात् । अत्र विभुनोः अपि आत्ममनसोः अजन्यसंयोगसाधनात् संयोगः । कालस्य तु उगपदादिप्रत्ययस्य कालविषयत्व इन्द्रियजन्यत्वयोः वक्ष्यमाणत्वात् तस्य च सर्वेन्द्रियजन्यत्वात् सर्वैरपि इन्द्रियैः संयोगात् ग्रहणम् ।

यदा तु चक्षुरादिसंयुक्तेषु पूर्वोक्तेषु पृथिव्यदिषु तदात्मभूतानां जातिगुणकर्मणां ग्रहणं तदा संयुक्ततादात्म्यं सन्निकर्षः । तदुक्तम् –

रूपादीनां तु संयुक्तद्रव्यतादात्म्यमेव नः ।

प्रतीतिकारणं तस्मान्न संबन्धान्तरस्पृहा ।। इति ।।

यदा तु जातिगुणकर्मगतानां सत्तारूपत्वकर्मत्वादीनां ग्रहणं तदा तेषामेव परंपरया तादात्म्यसंभवात् संयुक्ततादात्म्यमेव सन्निकर्ष इति मन्यामहे । यद्वा यथा परे रूपत्वादिग्रहणाय संयुक्तसमवेतसमवायमाश्रयन्ते तथा अस्माकमपि संयुक्त तदात्म तादात्म्यं नाम तृतीयः सन्निकर्षः अस्तु , क हानिः? जातिगुणकर्मणां च स्वाश्रयैः तादात्म्यमेव संबन्ध इति पश्चात् साधयिष्यते । तस्मात् द्वेधा त्रेधा व सन्निकर्षः ।

तार्किकाः पुनः तादात्म्यस्थाने समवायमभिषिञ्चन्तोऽन्यथा सन्निकर्षमाहुः-

१.संयोगः, २.संयुक्तसमवायः ३.संयुक्तसमवेतसमवायः, ४.समवायः, ५.समवेतसमवायः, ६.विशेषणविशेष्यभावः च ।

१.संयोगः- चक्षुरादिभिः संयोगात् द्रव्याणां ग्रहणम् ।

२. संयुक्तसमवायः- चक्षुरादिसंयुक्ते द्रव्ये संयुक्तसमवायात् गुणादीनां ग्रहणम् ।

३. संयुक्तसमवेतसमवायः - संयुक्ते द्रव्ये समवेतेषु गुणादिषु संयुक्तसमवेतसम्वायात् गुणत्वादीनां ग्रहणम् ।

४. समवायः - शब्दस्य च आकासगुणत्वात् आकाशात्मकेन श्रोत्रेण समवायात् ग्रहणम् ।

५. समवेतसमवायः - शब्दत्वस्य तु श्रोत्रसमवेते शब्दे समवेतसमवायात् ग्रहणम् ।

६. विशेषणविशेष्यभावः- अभावस्य तु भावधर्ममूर्तयोः संयोगसमवाययोः अभावात् संयुक्तभूतलादिविशेषणविशेष्यरूपसन्निकर्षेण ग्रहणम् ।

तथा एव समवायस्यापि अद्रव्यत्वेन संयोगाभावात् समवायान्तराश्रयणे अनवस्थाप्रसङ्गात् विशेषणविशेष्यभाव एव सन्निकर्ष इति ।

तत्राद्यं त्रिविधं तावन्नाममात्रेण भिद्यते ।

समवायादयस्त्वन्ये सन्निकर्षा निराश्रयाः ।।

शब्दस्य हि श्रोत्रगुणत्वाभावात् समवायाख्यः समवेतसमवायाख्यः च सन्निकर्षः निरवकाशः । अभावस्य च प्रत्यक्षत्वाभावात् समवायस्य च शशशृङ्गायमाणत्वात् विशेषणविशेष्यभावसन्निकर्षः अपि हेयः । किं च चक्षुःसंयुक्तेन अर्थेन अभावसमवाययोः विशेषणविशेष्यभावसन्निकर्षो न संभवति । दण्डी पुरुष इत्यादौ संबन्धान्तपूर्वकस्यैव विशेषणविशेष्यभावस्य दर्शनात् भावसमवाययोः च अर्थेन संबन्धान्तर अभावादिति ।

प्राभाकरस्तु संयोगः, संयुक्तसमवायः, समवायः इति त्रेधा सन्निकर्षमाहुः । तन्मते रूपत्वादीनामभावात् समवेतसमवायोऽपि नाश्रयणीय इति । तदपि मतं रूपत्वादीनां साधनात् तार्किकैरेव निराकृतम् । तस्मादुक्तप्रकार एव सन्निकर्ष इति ।

तच्च इन्द्रियसन्निकर्षजं ज्ञानं द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति । तत्र इन्द्रियसन्निकर्षान्तरमेव द्रव्यादिस्वरूपमात्रम् अगाहि शब्दानुगमशून्यं यत् संमुग्धज्ञानं जायते, तद् विशिष्टकल्पनाभावात् निर्विकल्पकमित्युच्यते । यत्तु तदनन्तरं शब्दस्मरणसहकृतं जात्यादिविशिष्टवस्तुविषयं रक्तोऽयं घटोऽयं- इत्यादि व्यक्तविज्ञानं तद् सविकल्पकम् ।

तत्र शाब्दिका (बौद्धाः)निर्विकल्पकं नास्ति इत्याहुः । तदुक्तम्-

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । इति ।

तदयुक्तम्, पूर्वमर्थदर्शनाभावे शब्दस्मरणस्य हेत्वभावप्रसग्ङ्गात् । सौगतास्तु निर्विकलपकमेव प्रत्यक्षमाश्रित्य सविकल्पकस्य प्रमाणत्वं प्रत्यक्षत्वं च नास्तीत्याहुः । तदप्ययुक्तम्,तस्य प्रत्यक्षतया लोकसिद्धस्य निषेधे लोकविरोधात् । तदुक्तम्-

चन्द्रशब्दाभिधेयत्वं शशिनो यो निषेधति ।

स एव सविकल्पस्य प्रत्यक्षत्वं निवारयेत् ।। इति ।

किं च सविकल्पकानन्तरमेव अर्थक्रियादर्शनात् तस्य अर्थक्रियाकारित्वलक्षणं प्रमाणत्वं दुर्निवारम् ।

ननु अर्थक्रियाकारित्वमस्य अर्थतः अतिविप्रकर्षाभावात् दैवगतमेव,न स्वाभाविकम्,यथाहुः-

मणिप्रदीपप्रभयोः मणिबुद्ध्याभिधावतोः

मिथ्याज्ञानविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति ।।इति ।

वस्तुतः तु अयं विकल्पः मिथ्या, अवस्तुभूत सामान्यादि विषयत्वादिति चेत् नैवम्, अनुमानविकल्पस्यापि अप्रामाण्यप्रसङ्गात् सामान्यादेः वस्तुतत्वस्य साधयिष्यमाणत्वात् च, अतः प्रमाणमेव सविकल्पकम् ।

ननु तथापि कथमस्य प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वं निर्विकल्पकव्यवधानेन साक्षाद् अक्षजत्वाभावात्। परंपरया अक्षजस्य प्रत्यक्षत्वे अनुमानादीनामपि प्रत्यक्षत्वप्रसग्ङ्गात् । मैवम्,सविकल्पकस्यापि निर्विकल्पकवदेव साक्षादक्षजत्वात् । यथा आहुः आचार्याः-

ताश्च इन्द्रियानुसारेण जायन्ते पञ्च कल्पनाः।

यदि त्वालोच्य संमील्य नेत्रे कश्चिद्विकल्प्येत् ।

प्रत्यक्षं नैव मन्यन्ते तल्लौकिकपरीक्षकाः ।। इति ।

अपि च परंपरया अक्षजत्वेऽपि नानुमानादिषु प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । पङ्गजादिष्विव योगरूढ्स्वीकारेण अनुमानादिषु प्रत्यक्षशब्दस्य अप्रवृत्तेः ।

अत्र गुरुराह – न पङ्कजादिषु रूढिरस्ति अवयवशक्त्यैव पद्मे वृत्युपपत्तेः । कुमुदादादिषु अप्रवृत्तिस्तु तेषु अप्रयोगादेव भविष्यति इति । तद् अयुक्तम्,

पङ्कजशब्दस्य पद्मे वृत्तौ का सामग्री इति चिन्तायां योगमात्रस्य कुमुदादिष्वपि सद्भावेन व्यभिचारात् रूढिरपि सामग्रीत्वेन कल्प्या, योगश्च प्रतीतो न हातुं शक्यः, इत्युभयसिद्धेः । निर्विकल्पकसविकल्पकयोरेव प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वं न अक्षापेक्षाणाम् अपि अनुमानादीनाम् इति सिद्धम् ।

सविकल्पकेन च द्रव्यजातिगुणकर्मनामभिः पञ्चधा विकल्पो भवति । यथा 'वेणुमानयम्','गोपोऽयम्', 'श्यामोऽयम्', 'गायत्ययम्', 'गोविन्दोऽयम्' इति ।

प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षमपि षष्टो विकल्प इति केचित् । तन्न,नामकल्पनायाम् अन्तर्भावात् । नाम्ना हि पूर्वमनुभूतरूपे स्मारिते तद्रूपविशिष्टतया अर्थस्य कल्पना नाम कल्पना इति उच्यते । तेन गोविन्दोऽयम्-इत्यस्य अयमर्थः – योऽस्माभिःगोविन्दशब्दवाच्यतया पूर्वं गृहीतः,स एवायम् – इति । तु शब्दवाच्यत्वम् अतन्त्रीकृत्य पूर्वापररूपयोः ऐक्यावगम एव तात्पर्यम्,तदा स एवायम्- इति प्रत्यभिज्ञा स्पष्टा भवति । सा च प्रत्यभिज्ञा संस्कारसहितेन इन्द्रियेण एकज्ञानत्वेन जायते । तथा च स इति अयमिति च द्वे भाने जन्येते । तत्र स इति भानजनशक्तिः संस्कारकृता । अयम्- इति भानजननशक्तिः इन्द्रियकृता इति अलम् अनेन ।

इह च प्रत्यक्षज्ञानेषु विवक्षाभेदेन इन्द्रियस्य तत्सन्निकर्षस्य ज्ञानस्य वा करणत्वं भवति ,अतः सिद्धम्-इन्द्रियसन्निकर्षजं ज्ञानं प्रत्यक्षम् इति ।

गुरुस्त्वाह- साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षम् । तच्च मेयामृतप्रमास्वरूपमिति त्रिपुटं भवतीति । तत्र किमिदं साक्षात्वं नाम् ?

ननु साक्षात् धीः स्वरूपधीः । अक्षात् हि स्वेनैव रूपेण भानम् । लिङ्गादिभ्यस्तु परसंबन्धिरूपेण एव अग्न्यादीनां भानाद् असाक्षत्वम् – इति चेत्, तर्हि नामादिपरसंबन्धिरूपेण भानात् सविकल्पकस्य असाक्षत्वं स्यात् । अथ तत्र परसंबन्धिरूपभाने सत्यपि स्वरूप धीः अपि अस्ति – इति उच्यते,तर्हि अनुमानादिषु अपि तथा अभावात् साक्षात्वं स्यात् । आत्मस्वात्मनोः तु सर्वज्ञानेषु प्रत्यक्षत्वकथनं निराकरिष्यामः । इत्यास्तामेतत् ।

कल्पनापोढम् अभ्रान्तं प्रत्यक्षम्- इति बौद्धाः । कल्पनापोढप्देन सविकल्पानां निरासः । अभ्रान्तपदेन निर्विकम्पकेऽपि भ्रमत्वेन अभिमतानां केशोण्डुकादिज्ञानानामति,तदपि सविकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वसाधनादव्याप्तमिति ।

तत्पुनः भूत-भविष्यदादि विषयं योगिज्ञानम् ईश्वरज्ञानं च इन्द्रियसन्निकर्शत्वाभावेऽपि अपरोक्षमस्ति इत्,तत्संग्रहणाय अपरोक्षप्रमाव्याप्तं प्रत्यक्षं इति लक्षयितव्यम्- इति तार्किकैः उक्तम् । तदपि अयुक्तम्, प्रत्यक्षस्य विद्यमान उपलंभ नियमाद् भूतादीनां प्रत्यक्षत्वस्य अनुपपत्तेः, तस्माद् अस्मदुक्तं प्रत्यक्षलक्षणं रमणीयम् इति ।

इन्द्रियव्यतिरिक्तानि द्रव्याण्येषां च जातयः ।

प्रायश्च गुणकर्माणि प्रत्यक्षाणि इति वक्ष्यते ।।

द्वितीयः अध्यायः

अनुमानम्

व्याप्यदर्शनात् असन्निकृष्तार्थज्ञानमनुमानम्,यथा पर्वते धूमवत्वदर्शनात् अग्निमत्वज्ञानम् । किमत्र धूमस्य व्याप्यत्वम्? उच्यते-यद्यतो चह्निनर्न वर्तते तत्तस्य व्याप्यम् । धूमश्च दहनादन्यत्र न वर्तत इति धूमस्य व्याप्यत्वम् । दहनश्च धूमादन्यत्रापि वर्ततेऽङ्गारावस्थायामिति तस्य व्यापकत्वमेव । तदियमग्निधूमयोःअन्योन्यव्यास्यभावात् विषमव्याप्तिः । क्वचित् समव्याप्तिः अपि अस्ति ,यथा कृतकत्वानित्यत्वयोः। तत्र खलु कृतकानां सर्वेषाम् अनित्यत्वमस्ति, अनित्यानां सर्वेषां कृतकत्वमपि अस्तीति समव्याप्तिरेव ।

का पुनरियं व्याप्तिः? उच्यते-स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिः । स्वाभाविकत्वं च उपाधिराहित्यम् । उपाधिरिति च साक्षात् प्रयोजकं हेत्वन्तरमुच्यते । तद् सद्भावे हि तद्द्त्तमेव साध्यसंबन्धं क्वचिल्लभमानः प्रस्तुतो हेतुः स्वयमेव अवसाधको भवति । तद् यथा –अग्निषोमीयहिंसाः अधर्मः ,हिंसात्वाद्,बाह्यहिंसादिवत् – इति अवैदिकानां सांख्यानां च प्रयोगः । तत्र निषिद्धत्वमुपाधिः । तदेव हि अधर्मत्वस्य साक्षात्प्रयोजकम् । बाह्याहिंसानामपि च निषिद्धत्वकृतमेव अधर्मत्वमिति क्रतुहिंसायाः निषिद्धत्वाभावे हिंसात्वमात्रेन अधर्मत्वं न सिद्ध्यति इति ।

साधनाव्यापक्त्वे सति साध्यसमव्याप्त उपाधिः – इति तस्य लक्षणम् । निषिद्धत्वं हि साधनभूतहिंसात्वदेशे सर्वत्र न वर्तते, क्रतुहिंसायां निषिद्धत्वाभावात् । साध्यभूतेन च अधर्मत्वेन निषिद्धत्वस्य समव्याप्तिरस्ति- निषिद्धानाम् सर्वेषामपि अधर्मत्वाद्, अधर्मभूतानां च सर्वेषां निषिद्धत्वादिति ।

तत्सामग्राकत्वं महानसत्वं पर्वतान्यत्वं च अग्न्यनुमितौ उपाधिर्मा भूत् इति तद्विशेषणत्रितयम् । अत्र यदि साध्यसमवाप्त उपाधिरित्येवोच्येत,तर्हि धूमत्वानेकाग्निमत्वे साध्यमाने अग्निसामग्रीकत्वमुपाधिः स्यात् । अस्ति हि तस्य अग्निना समव्याप्तिः, अतः तस्मिन् वृत्यर्थमुक्तं साधनाव्यापक इति । अग्निसामग्री हि साधनभूतस्य धूमस्य व्यापिकैव । धूमे सति सर्वत्र अग्निसामग्रय्या अवश्यं भावात् ।

अतः तन्निवृत्यर्थं साध्यव्यापकत्वमश्रयणीयम् । न् हि महानसत्वस्य अग्निव्यापकत्वमस्ति, मठादिषु अग्निसद्भावेऽपि तदाभावात् । अथ यदि साधनव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक उपाधिरित्येव उच्येत,तथापि पर्वतेतरत्वमुपाधिः स्यात्, पर्वतेतरत्वं विनापि पर्वते धूमस्य दर्सनेन साधनाव्यापकत्वात्, अग्निमत्वेन पूर्वमवधारितानां सर्वेषामपि पर्वतेतरत्वेन साध्यव्यापकत्वस्यापि सद्भावात् । अतः तन्निव्र्त्त्यर्थं समशब्दः । न हि तस्याग्निना समव्याप्तिरस्ति, पर्वतेतरेषां सर्वेषां अग्निमत्वाभावादिति ।

अन्यत्र वा विशेषणकृत्यं दर्शयितव्यम्-यदि साध्यसमव्याप्त एवोपाधिः स्यात्, तर्हि शब्दोऽनित्यः जन्यत्वाद्, खटवत् इत्यत्र सकर्तृकत्वमुपाधिः स्याद्,अनित्यत्वसकर्तृत्वयोः समव्याप्तिसद्भावात् । अतः तस्मिन् निवृत्यर्थमुक्तम्- साधनाव्यापक इति । सकर्तृकत्वं हि साधनाभिमतस्य जन्यत्वस्यापि व्यापकमिति साधनव्यापकत्वात् अनुपाधित्वम् । साधनाव्यापकस्यय एव उपाधित्वे तु तत्रैव सावयवत्वं घटवत्वम्- इत्यादिरुपाधिः किं स्यात्? न हि जन्यानामपि गुणादीनां सावयवत्वं घटत्वं वा अस्तीति साधनाव्यापकत्वस्य सद्भावात्, अतः साध्यव्यापकत्वम् अपि आश्रयणीयम् । सावयवत्वघटत्वादीनां गुणक्रियादावनित्यत्वव्यापकत्वाभावात् । तथापि शब्देतरत्वस्य अनित्यत्वव्यापकत्वात्, उपाधित्वं स्यादिति तन्निवृत्यर्थं समशब्दः । इदं तु अनुमानं व्याप्तिप्रदर्शनमात्रपरमेव,न स्वसिद्धान्तपरमिति वेदितव्यम् ।

ननु,पर्वतेतरत्वाभावेऽप्यग्निरस्ति चेत् अयं दोषः स्यात् इति तर्कस्य ,संभवे पर्वतेतरस्यग्निव्यापकत्वमेव नास्ति । सत्यं तथापि तस्य व्यापकत्वेनावगमाद् अक्लेशेन तन्निरासार्थं समशब्दः चिदानन्दादिभिः आश्रितः ।

समव्याप्तिमतामेव सर्वथापि ह्युपाधिता ।

इति विस्पष्टतार्थे च समशब्दो न दूषणम् ।।

अस्य च उपाधेः साध्यव्यापकत्वादि अनिश्चये शङ्कितोपाधित्वम्, यथा मैत्रीतनयत्वेन अष्टमगर्भस्य श्यामत्वे शाकादि आहारपरिणाम उपाधिः । अष्टमपुत्रे च तस्य नास्तित्वे स्थिते एव तस्य साधनाव्यापकत्वं भवेत् । स च तत्रापि शङ्क्यत एव इति अनिश्चितमेव साधनाव्यापक्त्वम्, अतः शङ्कितोपाधिरसाविति ।

क्वचिच्च साधनस्य विशेष एव प्रयोजको भवति । यथा 'अयं द्विजो वेदज्ञो भविष्यति,द्विजत्वात् – इत्यत्र बुद्ध्यादिमद् द्विजत्वमुपाधिरिति ।

तस्मादुपाधिमिच्छद्भिः पक्षभूमिमनाप्नुवन् ।

सपक्षान् व्याप्नुवन् धर्मो मृग्यतामिति सङ्ग्रहः ।।

सोयमीदृश उपाधिर्धूमस्य संबन्धे नास्तीति एवासौ संबन्धः । स पुनः स्वाभाविकः संबन्धः कथं गृह्यत इति चेद्, उच्यते- आदौ तावद् महानसादौ भूयो भूयो धूमय अग्निसंबन्धं पश्यन् क्रमेण च महानसत्वगृहत्वग्रामत्वादीनुपाधित्वेनाशङ्क्य व्यभिचारादर्शनेन निरस्यन् अन्यानपि उपाधीन् निपुणं निरूप्य योग्यानुपलाभेन निराकुर्वन् भूयो दर्शनोपाध्यभावग्रहणजनितसंस्कारसहकृतेन इन्द्रियेण सोऽयमेकरूप एव धूमाग्न्योः स्वाभाविकः संबन्धः इति निश्चिनोति इति ।

प्राभाकरास्तु धूमस्य अग्निसंबन्धः सकृद्दर्शनादेव अवगम्यत इति सकृद्दर्शनगम्यैव व्याप्तिः । उपाधिशङ्कानिरासार्थमेव तु भूयो दर्शनमर्थ्यते इति आहुः ।

तदयुक्तम्,अनुमानाङ्गभूत एव संबन्धो व्याप्तिरि उच्यते, निरुपाधिकत्वविशिष्टस्यैव च संबन्धस्य अनुमानाङ्गत्वं न धूमाग्निसंबन्धमात्रस्य । निरुपाधिकत्वावधारनं च भूयो दर्शनसाध्यमेव इति तैः अपि उक्तम्, अतः भूयो दर्शनगम्यैव निरुपाधिकसंबन्धरूपा व्याप्तिः ।

ननु न भूयो दर्शनमात्रेण निरुपाधिकत्वावधारणम्, तस्य मैत्रीतनयत्वश्यामत्वयोरपि भावात् । स्त्यम्, अत एव आह चिदानन्दः – न केवलं भूयोभिर्दर्शनैः तादृशमवधारणं सिध्यतीति प्रमाणोत्पत्यनुगुणस्तर्कोऽपि तत्र सहकारीति । कः पुनः तर्कः ? उच्यते- प्रमाणेन साध्यमानस्य अर्थस्य अन्यथात्वशङ्कायां तन्निरासार्थं अन्यथात्वे दोषकथनं तर्कः । अत एव अनिष्टप्रसङ्गः तर्क इति तार्किकाः । उच्यते-

तर्कोऽनिष्टप्रसङ्गः स्यादनिष्टं द्विविधं मतम् ।

प्रामाणिकपरित्यागस्तथेतरपरिग्रहः ।। इति ।

अयमेव बाधक इति च उच्यते । यथा य्दि अत्र अग्निः न स्यात्,तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति । अस्य च तर्कस्य पञ्च अङ्गानि, यदाहुः –

व्यामिस्तर्काप्रतिहतिरवसानं विपर्यये ।

अनिष्टाननुकूलत्वे इति तर्काङ्गपञ्चकम् इति ।।इति ।

अत्र साध्यवैपरीत्यमग्न्याभावादिकमारोप्य तेन लिङ्गभूतेन धूमाभावादि अनिष्टप्रसञ्जनं हि तर्केण क्रियते । तत्र प्रसञ्चकस्य आहार्यलिङ्गस्य प्रसञ्जनीयेन व्याप्तिरेष्टव्या । तथा प्रतितर्कैरप्रतिघातः । प्रसञ्जनीयविपर्यये पर्यवसानम् – एवं चेदेवं स्यात्, न चैवमिति । प्रसञ्जनीयस्य चानिष्टत्वं प्रसिद्दम् । अननुकूलत्वं प्रतिपक्षासाधकत्वमिति ।

अङ्गवैकल्ये च तर्काभासत्वं भवति । व्याप्यभावे यथा – यद्यग्निमत्वं न स्यात्, तर्हि पर्वतत्वमपि न स्यादिति । तर्कप्रतिहतौ यथा – यदीयं मेघोन्नतिः वृष्टिमती न स्यात्, तर्हि निबिडापि न स्यादिति तर्कस्य यदीयं वृष्टिमती स्यात्,तर्हि वतोद्रेकवती न स्यादिति तर्केण प्रतिहतिः । विपर्ययपर्यवसानाभावे यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिति मीमांसकं प्रति कृतकोऽपि न स्यादिति तर्कः । तत्र कृतकश्चायमिति पर्यवसाययितुं न शक्यते, मीमांसकपक्षे श्ब्दस्य कृतकत्वाभावात् । इष्टत्वमपि अत्रैव, कृतकत्वाभावस्य तं प्रति इष्टत्वात् । अनुकूलत्वे यथा – अनुमेयं कर्म, कर्मत्वात्, आदित्यकर्मवद् – इत्यत्र अन्यथा कर्मैव न सिध्येदिति तर्कः । स च प्रत्यक्ष्वादिनामपि अनुकूलः, तैरपि प्रत्यक्षत्वं साधयित्वा अन्यथा कर्मैव न स्याद् – इति वक्तुं शक्यत्वादिति । आत्माश्रयत्वादयश्च दोषाः तर्के एव अन्तर्भूताः अनिष्टप्रसङ्गरूपत्वात् ।

स्वेनैव स्वस्य सिद्धिर्या तदात्माश्रयदूषणम् ।
अनेनान्यस्ततश्चायमित्यन्योन्याश्रं भवेत् ।।
अनेनान्यस्ततश्चान्यस्ततोऽसाविति चक्रकम् ।
अतीतास्पृष्टमन्यान्यग्रहणं त्वनवस्थितिः ।।
गौरवं लाघवं चेति तर्कौ सर्वात्रिकावुभौ ।
गौरवं कल्पनाधिक्यं लाघवं त्वल्पकल्पना ।।
दोषप्रसङ्गरूपत्वं गौरवस्यैव विद्यते ।
साध्ये गुणकथाद्वारा लाघवस्य प्रसङ्गता ।।
साध्याभावानुवादेन दोषः साध्ये गुणोऽपि वा ।

यत्रानुकूलतर्कोऽसौ साध्यसिद्धावनुग्रहात् ।।

साध्यस्यैवानुवादेन यदनिष्टप्रसञ्जनम् ।

स तर्कः प्रतिकूलः स्यात् साध्यसिद्धिनिरोधनात् ।।

कार्यजननमङ्गीकृतं स्याद्- इति तर्के प्रयुक्ते तदपि किं न स्यादिति शङ्का न लोकविदामङ्गीकुर्वन्ति ।

ननु तथा धूमस्याग्निः कारणम्- इति कुतो निर्णीयत इति शङ्का नापैति । मैवम् , यदि अग्निः कारणं न स्यात्, तर्हि कारणान्तरानुपलम्भेन धूमस्य निष्कारणत्वमेव प्रसजेदिति तर्के सति समस्तविजयात् । तदेवं तर्कव्यभिचारशङ्कायां सर्वतो निरुद्धायां उपाध्यन्तरशङ्का कथमिति विधूतैव ।

ततश्च अदृश्योपाधिशङ्का सर्वथा दुर्वारा इति चार्वाक दुर्वादः अपि निर्वासित इति ।

अथवोपाधिशङ्कैव तर्कैर्निष्कास्यते स्फुटम् ।

उपाधिर्मानयोग्यो वा तद्योग्योऽथवा भवेत् ।।

अयोग्यश्चेन्न शङ्क्येत योग्यश्चेत् किं न दृश्यते ।

अनुमानादि गम्यश्चेत् लिङ्गादिः किं न दृश्यते ।। इत्यादि ।

ततश्च-

शङ्कव्याघातपर्यन्तमेवं सर्वानुमास्वपि ।

तर्कजालं प्रयोक्तव्यमल्पं चेदमुच्यते ।।

यतः प्रत्यक्षशब्दादिप्रमाणान्यखिलान्यपि

तर्कं विना न जीवन्ति प्रत्यक्षे तावदीक्षताम् ।।

अयं घट इति प्रत्यक्षं हि सुगतकथितपरमाणुगोचरतापराणादिना तर्केण अनुगृहीतमेव अवयवगोचरं भवति । यदि परमाणुगोचरता स्यात्, तर्हि एकत्वेन महत्वेन चावभासो न स्यात्, तर्हि इदं गोत्वे इति प्रतीतिः स्यात्- इति तर्केण अनुगृहीतमेव अभेदस्यापि ग्राहकं भवति इत्यादि ।

एवं शाब्देऽपि ब्रूमः – अद्ध्ययनविधिरेव तावद् यदि स्वर्गफलकःस्यात्, तर्हि दृष्टार्थत्वे संभवति अदृष्टग्रहणाद् गौरवं स्यात् – इति तर्कानुग्रहेण अर्थज्ञानफलबोधको भवति । 'यदि अर्थज्ञानफलकः स्यात्, तर्हि विधिवैयर्थं स्यात् – इति प्रतिकूलतर्कश्च तत्र तत्र निरसनीयः । तथा –

उपनीयः तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ।।

इति स्मृतिः यदि अध्यापनविधिः स्यात्, तर्हि तु यो द्विजः तमाचार्यं प्रचक्षते इति अंशेन एकवाक्यतया न स्यात् – इति तर्केण आचार्यलक्षणपरता निश्चीयतेऽस्याः स्मृतेः । तथा 'अक्ताः शर्करा उपदधाति' – इत्यत्र यदि घृतेन अञ्जनं न स्यात्, तर्हि 'तेजो वै घृतम्' – इति वाक्यशेषो विरुध्यते – इति तर्कात् घृताञ्जनपरतया साध्यते इति ।

एवं सर्वत्र तर्कौघैः अर्थाभासनिरासतः ।

वाक्यार्थस्थापनो सर्वा मीमांसा तर्करूपिणी ।। इति ।

उक्तं च मनुना –

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्रविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ।। इति ।

एवम् उपनार्थापत्याभावेष्वपि तत्र तत्र तर्कापेक्षणमूहितव्यः ।

तस्मात्सर्वप्रमाणानां तर्कोऽनुग्राहकः स्थितः ।

साध्ये विपर्ययाशङ्काविच्छेदस्तदनुग्रहः ।।

अस्याविज्ञाततत्वोऽर्थः सन्दिग्धो विशयो मतः ।

हेतुरारोपितं लिङ्गं फलं तत्वार्थनिर्णयः ।।

तदेवं तत्वसिध्यर्थं अन्यथानिष्टवर्णने ।

प्रसरत्यसदारोप – तत्साधनपरम्परा ।।

तत्राचारोपवादेऽपि सिद्धान्तत्वभ्रमः क्वचित् ।

वेदश्चेदीश्वराभावः सिद्धान्त इति मन्वते ।

असंभाव्य चारोपादसंतोषः क्वचिद्भवेत् ।।

अपकर्षाप्रतिष्ठश्चेत्परमाणुस्तथा सति ।

अनन्तावयवारम्भान्मेरुसर्षपयोर्द्वयोः ।।

स्यात्तुल्यपरिंआणत्वमित्याद्युक्तिर्यथा भवेत् ।

तत्र चास्य प्रमाणस्य तर्कोऽयं तस्य सिद्धये ।।

अन्यदुक्तमिति व्यक्तं विविञ्चन्नैव मुह्यति ।

तस्मात्तर्कप्रकारोऽयं प्रसङ्गप्रापितो सन् ।।

अत्यन्तमुपकारीति विस्तरात्प्रस्तुतो मया ।

तदेवं तर्कसहायेन भूयो दर्शनेनैव निरुपाधिकसंबन्धोऽवतार्यते ।।

भूयो दर्शनतः शक्या दृश्योपाधिनिराक्रिया ।

अदृश्योपाधिशङ्का तर्कैरेव निरस्यते ।।

इति विभागः ।अतः सिद्धा व्याप्तिः ।

बौद्धास्तु तादात्म्यतदुत्पत्तिभावेन व्याप्तिसिद्धिरित्याहुः । यथा शिंशपात्वस्य वृक्षत्वेन व्याप्तौ तादात्म्यं धूमस्याग्निना व्याप्तौ तदुत्पत्तिः इति । तन्न । कृत्तिकोदयरोहिण्यासत्योर्व्याप्तौ तदुभयाभावात् । तस्मान्निरुपाधिकत्वावधरणादेव व्याप्तिसिद्धिः ।

व्याप्तिर्नियमः प्रतिबन्धोऽव्यभिचारस्तथाविनाभावः

व्याप्तं पुनर्नियम्यं गमकं लिङ्गं च साधनं हेतुः ।

इत्युभयोः पर्याया इति तस्य तु दर्शनं त्रिविधम् ।।

व्याप्तिग्रहणवेळायां धूमदर्शनं प्रथमम् । पर्वतोपान्तगतस्य धूमदर्शनं द्वितीयम् । ततश्च व्याप्तिस्मरणानन्तरं तादृशो धूमोऽत्रास्तीति यदनुसन्धानं तत्तृतीयम् । तदत्र व्याप्यदर्शनमभिमतं तदनन्तरमेव वह्निज्ञानस्य उत्पत्तिरिति ।

असन्निकृष्टपदेन पुनः किमुच्यते ? अपरिच्छिन्नमिति ब्रूमः, तदुक्तम्-

असन्निकृष्ट्वाचा च द्वयमत्र गिहासितम् ।

ताद्रूप्येण परिच्छित्तिस्तद्विपर्ययतोऽपि वा ।।

पूर्वं स्त्ये न परिच्छिन्ने ह्यग्न्यादौ अनुवादः स्यात् । असत्वेन परिच्छेदे च बाधितत्वेन अप्रामाण्यम्त्र्व, इति तदुभयनिवर्तनार्थं असन्निकृष्टपदमिति ।

अत्र चार्वाकाः – अग्निविशेषस्य अनुमेयत्वे व्यात्यसिद्धिः अग्निसामान्यस्यैव धूमसामान्येन व्याप्तेः । सामान्यस्यानुमेयत्वे तु तस्य पूर्वमेव परिच्छिन्नत्वात् सिद्धसाधन्त्वम् । तथा च असन्निकृष्टपदमप्ययुक्तम् । तदुक्तम्-

अनुभामङ्केऽस्मिन्निमग्ना वादिदन्तिनः ।

विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाधनम् ।। इति ।।

अत्रोच्यते- न तावत्सामान्ययोरेव केवलयोर्व्याप्तिसिद्धिः । तथा च सति धूमत्वेन वह्नित्वं स्वतः संबन्धमिति व्याप्तिग्रहः स्यात् । तथा च वह्नित्वजातिसंबन्धात् धूमत्वमेव वह्निः स्यात्, अतो विशेषद्वारेण सामान्ययोर्व्याप्तिः सिद्ध्यति । विशेषश्च तत्र तत्र विभक्तत्वान्न नियतो निरूपयितुं शक्यत इति अनियतविशेषालिङ्गितयोर्व्याप्तिरिति स्थितिः । ततश्च पर्वतवर्तितया दृष्टो धूमोऽनियतविशेशालिङ्गितमग्निं पर्वतेऽनुमापयति । इह च यद्यपि अनियतविशेषालिङ्गितमग्निसामान्यं व्याप्तिवेळायामेव गृहीतं तदेव चानुमेयं तथापीदानीं पर्वतेऽग्निरस्ति इति देशकालविशेषस्यापि अनुमीयमानत्वात् तस्य पूर्वमप्राप्तत्वात् सिद्धसाध्यत्वस्य अनवकाश इति ।

व्याप्तिश्च पक्षधर्मत्वानुमाङ्गं द्वयं विदुः ।

व्यात्या ह्युक्तप्रकारेण वह्निसामान्यवेदनम् ।।

धूमस्य शैलनिष्टत्वरूपया या पक्षधर्मता ।

तया पर्वतसंबन्धो वह्नेरप्यवगम्यते ।। इति ।।

गुरुस्ताह- धूमवतो देशस्य वह्निनत्वमप्यस्तीति व्याप्तिवेळायामेव गृहीतत्वाद् धूमवत्वमेव पर्वतस्येदानीं अपूर्वं गृहीतव्यम् । अग्निमत्वं तु तस्य पूर्वगृहीतमेवावगम्यते इति । तदयुक्तम्, धूमवत्वं तावत्पर्वत स्येदानीमेव गृह्यत इत्युक्तम् । अतः कथं धूमवत्वप्राप्तिं विना अत्र वह्निमत्वप्राप्तिःपूर्वमासीदित्यविचारयतो गुरोरयमुन्माद इति ।

अतः सिद्धं असन्निकृष्तज्ञानस्य अनुमानत्वम् । अत्र च प्रागुक्तप्रकारेण प्राक्त्यरूपानुमितिकरनत्वादेव ज्ञानस्यानुमानत्वम् । ज्ञानरूपानुमितिकरणत्वाच्च धूमादेः अपि अनुमानत्वमस्त्येव । इति ।

तच्च अनुमानं त्रिविधं अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि चेति । द्वेधा हि व्याप्तिः अन्वयव्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्तिः च इति । तत्र साधनस्य सद्भावे साध्यस्यापि सद्भावः अन्वयव्याप्तिः,साध्यस्य अभावे साधनस्य अपि अभावो व्यतिरेकव्याप्तिः । व्यतिरेके च व्याप्यव्यापकभावोऽन्वयाद्विपरीतो भवति । अग्न्यभावौ ह्यत्र व्याप्यः । धूमाभावश्च व्यापक इति ।

अग्नेर्भावस्य भूयस्त्वादभावोऽल्पतां व्रजेत् ।

धूमभावस्य चाल्पत्वात्तदभावो महत्तरः ।।

इति वैपरीत्यस्य उपपत्तिः । तत्र यस्य उभयविधा व्याप्तिरस्ति तदन्वयव्यतिरेकि । यथा धूमानुमानादि । तत्र हि धूमस्य अग्न्यभावो धूमाभावश्च महाह्रदादौ दृश्यते, तदन्वयव्यतिरेकत्वम् । यस्य पुनरन्वयव्याप्तिरेव अस्ति तत्केवलान्वयि, यथा – ज्ञानं ज्ञानान्तरप्रकाश्यम्, वस्तुत्वाद्, घटवद्- इत्यादि । अत्र हि ज्ञानप्रकाश्यत्वाभावे वस्तुत्वाभावो न क्वचिदपि दर्शयितुं शक्यः, सर्वेषामपि अर्थानां ज्ञानप्रकाश्यत्वात् । अतो व्यतिरेकव्याप्त्यभावः । यस्य तु व्यतिरेकव्याप्तिरेव अस्ति तत् केवलव्यतिरेकि । यथा – सर्वं ज्ञानं स्वप्रकाशकं ज्ञानत्वात् । यस्य स्वप्रकासत्वं नास्ति ज्ञानत्वमपि नास्ति, यथा घटस्य इति । अत्र हि स्वप्रकाशत्वं तस्य ज्ञानत्वमपि अस्तीति क्वचिद्दर्शयितुमशक्यत्वाद्,अन्वयव्याप्तिर्नास्ति । स चायं केवलव्यतिरेकी हेतुरतीवहेतुरिति चोच्यते ।

तं च कौमारिलाः प्रायो नेच्छन्ति व्यतिरेकिणम् ।

तत्स्थाने चाभिषिञ्चन्ति पञ्चमीं प्रमितिं पुनः ।।

क्वचित्प्रसिद्दमन्यत्र साध्यते ह्यनुमानतः ।

स्वप्रकाशत्वधर्मो हि सिद्दो नान्यत्र कुत्रचित् ।।

तेन तत्साधने पक्षो ह्यप्रसिद्धविशेषणः ।

एवं च दुष्टपक्षोऽयं व्यतिरेकी निवार्यताम् ।।

यच्चानुकूलतर्के सत्यप्रसिद्धविशेषणः ।

न दोष इति भाषन्ते तार्किकास्तदसङ्गतम् ।।

तर्को हि नाप्रसिद्धार्थे क्वचित्साधयितुं क्षमः ।

अतोऽप्रसिद्धतादोषस्तर्के सत्यपि दुस्त्यजः ।।

ननु वेद्यत्वं क्वचिदत्यन्तं नास्ति, धर्मत्वात्, यथा घटत्वं पटादिषु – इत्यनेनानुमानेन वेद्यत्वविरहरूपे स्वयं प्रकाशत्वे सामान्यतः प्रसिद्धे पुनर्विशेषेण पक्षे साध्यते इति नाप्रसिद्धविशेषणत्वं पक्षस्य । तदुक्तम् –

सामान्यतोऽनुमानेन प्रसिद्धेऽपि विशेषणे ।

कथं कथय पक्षोऽयमप्रसिद्धविशेषणः ।। इति ।।

अस्तु वा तर्ह्येवम् –

अत एव चिदानन्दः केवलव्यतिरेकिणम् ।

नैवसाक्षान्निराचक्रे नापि साक्षादुपाददे ।।

तस्मात्सामान्यतः सिद्धिहीनाश्चेद्वयतिरेकिणः ।

सर्वथा वारणीया इत्येतत्तवद्व्यवस्थितम् ।।

इह च स्वप्रकाशत्वे नास्ति सामान्यतोऽनुमा ।

वस्तुत्वादेर्हि धर्मस्य नात्यन्तं नास्तिता क्वचित् ।।

अत्र चान्वयव्यतिरेकिहेतोः पञ्चरूपाणि – पक्षधर्मत्वम्,सपक्षे सत्वम्,विपक्षाद्व्यावृत्तत्वम्,अबाधितविषयत्वम्,अस्त्प्रतिपक्षत्वं चेति । तत्र जिज्ञासितसाध्यः पर्वतादिः पक्षः, तन्निश्थत्वं हेतोः पक्षधर्मत्वम् । निश्चितसाध्यो महानसादि सपक्षः,तत्र वर्तमानत्वं सपक्षे वृत्तित्वम् । निश्चितसाध्यभावो

महाह्लदादिर्विपक्षः, तत्र अवर्तमानत्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिः । साध्यस्याबाधित्वं अबाधितविषयत्वम् । प्रतिहेत्वभावोऽसत्प्रतिपक्षत्वम् इति ।

केवलान्वयिनस्तु विपक्षाद्व्यावृत्तिर्नास्ति, विपक्षाभावाद्, अतस्तस्य चत्वारि रूपाणी । केवलव्यतिरेकिणः सपक्षे सत्वं नास्ति, सपक्षाभावात् । यदि तु सपक्षे सत्यपि पक्षमात्रवृत्तिर्हेतुः स्यात्, तर्ह्यसाधारणो नाम हेत्वाभास एव स्यात् । यथा – नित्या भूः गन्धवत्वात् – इति । अत्र हि नित्यत्वेन सपक्षभूतानामाकाशादीनां सद्भावेऽपि भूमात्रवृत्ति गन्धवत्वम् । अतः असति सपक्षे पक्षमात्रवृत्तिः केवलव्यतिरेकी- इति लक्षयन्ति तार्किकाः ।

पक्षमात्रस्थितं सिध्येत्पक्षमात्रस्थहेतुना ।

अन्यत्र स्थितमाकृष्टुं तद्गतस्यैव पाटवम् ।।

अतः सपक्षे सत्त्वाभावच्चतुरूप एव व्यतिरेकी । तत्सिद्धं द्वैविध्यं त्रैविध्यं च अनुमानस्य ।

तच्च पुनरपि द्वेधा दृष्टसामान्यतो चेति । तत्र-

दृष्टैकव्यक्तिविषयं दृष्टमिष्टं हि मादृशाम् ।

कृत्तिकोदयमालक्ष्य रोहिण्यनुमितिर्यथा ।।

एवं सामान्यतो व्याप्तिदृष्ट्या यत्रानुमीयते ।

तद्धि सामान्यतो दृष्टं यथा वह्न्यनुमादिकम् ।।

व्याप्त्येकशरणं तावदनुमानमिति स्थितम् ।

तद्व्याप्तिदर्शितान्मार्ग्गाच्चलितुं क्षमते कुतः ।।

ततश्च व्याप्तिविज्ञाने यादृशं वस्तु विद्यते ।

तादृगेवानुमातव्यं यथोष्णो वस्तु विद्यते ।

न चातोन्द्रियवस्तूनां प्राग्दृष्टाकारयोगिता ।।

दृश्यत्वं तेजसां दृश्टं चक्षुषश्तदसंभवात् ।।

अत एव हि सर्वत्राप्यत्यन्तादृष्टसाधने ।

विशेषबाधकं नाम दोषं घोषयितास्महे ।।

तस्माद्रूपादिसंदर्सनान्यथानुपपत्तितः ।

चक्षुराद्याः प्रसाध्यन्ते न तेष्वनुमितिर्मता ।।

तच्चानुमानं स्वार्थपरार्थभेदेनापि द्विविधमाहुः । यत्र स्वयमेव धूमादिकं दृष्ट्वा व्याप्त्यादिनिरूपणेन अनुमीयते तत्वार्थम् ।

यदा पुनः स एवार्थः परवाक्येन बोध्यते ।

तदा परार्थमित्याहुस्तयोरेतावतो भिदा ।।

तत्र पराथानुमानवाक्यं प ञ्चावयवमिति तार्किकाः-

१.प्रतिज्ञा २.हेतुः ३. उदाहरणं ४.उपनयः ५.निगमनम् इति ।

- प्रतिज्ञा - अयं पर्वतो अग्निमान्, धूमत्वाद् ।
  अत्र परं बोधयितुं पक्षवचनं प्रति ज्ञा ,पर्वतोऽग्निमान् - इति ।
- हेतुः - यो यो धूमवान् स स अग्निमान् ,
  साधन्त्वावेदकं लिङ्गवचनं हेतुः, धूमत्वाद् – इति
- उदाहरणम् - यथा महानसः । व्याप्तिप्रदर्शनपुरस्सरं दृष्ठान्ताभिधानमुदाहरणम्,यो यो स सोऽग्निमान् यथा महानस - इति ।

- उपनयः - धूमवांश्चायम् ।
  सिद्धव्याप्तिकस्य पक्षे उपनयनमुपनयः धूमवांश्चायम् – इति ।

- निगमनम् - तस्मादग्निमानेव इति ।

सहेतुकं पक्षस्य पुनर्वचनं निगमनम् । तस्मादग्निमान् – इति ।

अत्र ब्रूमः –

प्रतिज्ञया निगमनं हेतुनोपनयस्तथा ।

गतार्थ इति कः कुर्यात्पञ्चावयवघोषणम् ।।

तस्मात् त्र्य्यवयवं ब्रूमः पौनरुक्त्यासहा वयम् ।

उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम् ।।

सौगतास्त्वाहुः – यो धूमवान्,सोऽग्निमान् यथा –न् धूमवांश्चायं – इत्येतावदुक्तौ तस्मादग्निमान् इति अर्थात्सिद्ध्यति । अत उअदाहरणोपनयौ द्वावेवावयवौ इति । तदपि साध्यांशे अध्याहारदोषप्रसङ्गादपस्तम् ।

तदेवं पौनरुक्त्येन तथाध्याहारदोषतः ।

तर्कबौद्धमते हित्वा वयं त्र्यवयवे स्थिताः ।।

तत्र उदाहरणान्तं यथा – पर्वतोऽग्निमान्,धूमवत्वाद्, यो धूमवान् सोऽग्निमान्, यथा – महानसः इति । उदाहरणादिकं यथा – यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा – महानसः, धूमवांश्चायम्, तस्मादग्निमान् – इति ।

अथ प्रतिज्ञाहित्वोश्च दृष्टान्तस्य च दूषणम् ।

क्रमेण कथ्यतेऽस्माभिर्यद्वेद्यं वादिनां पुरः ।।

१ - प्रतिज्ञाभासाः –

तत्र वरप्रतिपादनार्थं पक्षवचनं हि प्रतिज्ञा । जिज्ञासितधर्मविशिष्टश्च पक्ष इत्युक्तम् । ततश्च तद्रूपपरिच्छेदद्वा अन्यत्राप्रसिद्धत्वाद्वा यो न जिज्ञासितो धर्मः, तद्विशिष्टस्य न पक्षत्वम् – इति सिद्धिविशेषणे बाधितविशेषणोऽप्रसिद्धविशेषणश्च पक्षभासा एवेति तदावेकं वचनमपि प्रतिज्ञाभास एव । तद्यथा – वह्निरुष्ण इति बाधितविशेषणः, क्षित्यादिकं सर्वज्ञकर्तृकं इत्यप्रसिद्धविशेषणः , घटादिषु क्वचिदपि सर्वज्ञकर्तृत्वस्याप्रसिद्धत्वात् ।

बाधकप्रमाणभेदेन बाधितविशेशणत्वावान्तरविशेषो द्रष्टव्यः । तत्र वह्निरनुष्न इति प्रत्यक्षबाधः पूर्वमुक्तः । अनुमान्स्यापि यदा प्रबलत्वं स्पष्टं भवति तदा अनुमानबाधः, यथा – मन इन्द्रियं न भवति, अभूतात्मकत्वाद्, दिगादिवद् – इति । अत्र इन्द्रियत्वेन मनसोऽनुमीयमानत्वात् मनोधर्मिग्राहकेण एव अनुमानेन तस्य अनिन्द्रियत्वं बाधितम् । एवं शीघ्रभाविनां अनुमानानां सर्वत्र बाधकत्वं द्रष्टव्यम् ।

शाब्दबाधो यथा – यागादयः स्वर्गसाधनं न भवन्ति, क्रियात्वाद्, गमनवद् – इति । अत्र स्वर्गकामो यजेत इत्यादिवाक्यैः यागादेः स्वर्गसाधनत्वबोधनात् तदभावः शाब्दबाधितः । यथा वा – स्पृश्यं नरास्थि प्राण्यङ्गत्वात्, शङ्खवद् – इति ।

गौः गवयसदृशो न भवति, प्राणित्वाद्, पुरुषवद्, - इत्यत्र उपमानबाधः । देवदत्तो बहिर्नास्ति, तत्र अदृश्यमानत्वाद् – इत्यत्र अर्थापत्तिबाधः, अर्थापत्या बहिरभावस्य बाधितत्वात् । रूपवान् वायुः, द्रव्यत्वात्, पृठिवीवद् – इत्यत्र अनुपलम्भबाधः । अन्येऽपि प्रतिज्ञादोषाः सन्ति –

यावज्जीवामहं मौनीत्युक्तो हि स्वोक्तिबाधनम् ।

नेन्दुश्चन्द्रगिरा वाच्य इति लोकविरुद्धता ।

शब्दादेः प्रागनित्यत्वमुक्तं येनैव तेन तु ।

नित्यत्वे पुनरुक्ते स्यात् पूर्व संजल्पबाधनम् ।।

२. हेत्वाभासाः –

व्याप्तः साधन्धर्मो हेतुः । असिद्धः विरुद्धः अनैकान्तिकः असाधारणः चेति चत्वाराः तदाभासाः ।

१. तत्र असिद्धः उच्यते –

हेतोः व्याप्तिमतः पक्षसंबन्धित्वेन वेदनम् ।
सिद्धिरित्युच्यते हेतुसंपूर्तिस्तावदेव हि ।।
तेषामेकतमांशस्याप्यभावे स्यादसिद्धता ।
हेतोह् व्याप्तेश्च पक्षस्य संबन्धस्य ग्रहस्य च ।।

तत्र हेतुस्वरूपस्य एव असिद्धौ स्वरूपासिद्धिः, यथा – बुधो मोहरहितः, सर्वज्ञत्वाद् – इत्यत्र सर्वज्ञत्वं नाम नास्माकं कवचित्सिद्धम् । अस्य विशेष्यासिद्ध

इति द्वौ भेदौ धर्मोपदेष्टा सर्वज्ञत्वे सति शरीरित्वाद् – इति । अन्यस्तु शरीरित्वे सर्वज्ञत्वाद् – इति ।

व्याप्त्यभावे व्याप्यत्वासिद्धः, । यथा – क्रतुहिंसा अधर्मः, हिंसात्वाद् – इत्यत्र सोपाधिकत्वाद् व्याप्त्यभावः । पक्षाभावे त्वास्रयासिद्धः । यथा – गगन्कुसुमम् सुरभि, कुसुमत्वाद् – इति ।

हेतोः पक्षसंबन्धाभावे संबन्धासिद्धः, यथा – शब्दोऽनित्यः चाक्षुषत्वादिति । यस्य तु पक्षैकदेशे संबन्धो नास्ति, स भागासिद्धः । स एव पक्षव्याप्त्यभावाद् व्याप्त्यसिद्ध इति च क्वचिदुच्यते, यथा – वेदाः पौरुषेयाः, उपाख्यानात्मकत्वादिति । यदा तु विशेषणस्य विशेष्यस्य व पक्षसंबन्धो नास्ति, तदा विशेशणासिद्धविशेष्यासिद्धौ भवतः, यथा – अनित्यं गगनं, जन्यत्वे सति द्रव्यत्वादिति, द्रव्यत्वे सति जन्यत्वाद् इति च । यत्र तु विशेशनं व्यावर्त्याभावाद् व्यर्थमेव इति संबन्धानर्हं भवति, स व्यर्थविशेशणासिद्धः, यथा – घटोऽनित्यः, द्रव्यत्वे सति कृतकत्वादिति । एवं कृतक्त्वे सति द्रव्यत्वादिति व्यर्थविशेष्यासिद्धः । यदा तु हेतुः पक्षसंबन्धित्वेन न प्रयुज्यते किन्तु आश्रयान्तरसंबन्धित्वेन, तदा व्यधिकरणासिद्धः, यथा – अनित्यो घटः,तद्गुणस्य कृतकत्वादिति । अत्र न घटाश्रितं कृतकत्वं किं तु तद्गुणाश्रितमिति व्यधिकरणासिद्धः, यथा – अनित्यं गगनं गगनत्वादिति । अत्र गगनस्वरूपादन्यद् गगनत्वं नाम नास्तीति । एषां स्वरूपादीनाम् अज्ञाने अज्ञानासिद्धः संदिग्धासिद्धौ वा भवति, यथा देवदत्तो बहुधनो भविष्यति, तद्देतुभूताद्रुष्टशालित्वादिति । अत्र तादृशादृष्टसद्भावे प्रमाणं नास्तीत्यज्ञातत्वम् । एवं अग्निमान् पर्वतः, धूमवत्वाद् – इत्येतावत्प्रयोगेऽनुपदर्शितव्याप्तिकत्वाद् व्याप्त्यज्ञानासिद्धः । एवमेव सन्दिग्धविशेशणासिद्धादयोऽप्यज्ञातासिद्धभेदा ऊहितव्याः ।

तार्किकास्तु पक्षे हेतुस्वरूपाभाव एव वस्वरूपासिद्धिरिति संबन्धासिद्धस्य स्वरूपासिद्धत्वमाहुः, तदुक्तम्, सर्वज्ञत्वादेः स्वरूपमेव क्वचिदपि नास्ति चाक्षुषत्वादेस्तु पक्षसंबन्धमात्रं नास्तीति पृथक्त्वप्रतीतेः ।

एते चासिद्धभेदाः यदान्यतरस्यैव वादिनोऽसिद्धा भवन्ति तदान्यतरासिद्धा इत्युच्यते । तत्र बुद्धो मोहरहितः, सर्वज्ञत्वाद् – इत्युक्तोऽस्माकमेवासिद्धः । एवमुभयोरपि असिद्धौ उभयासिद्धता वेदितव्याः, यथा – शशो हिंस्रः, विषाणित्वादिति ।

- दिङ्नागस्य मतेन असिद्धं चतुर्विधम् – १. उभयासिद्धः २.अन्यतरासिद्धः ३.सन्दिग्द्धासिद्धः ४. आश्रयासिद्धः चेति ।
- श्री पार्थसारथिमिश्रस्य मतेन असिद्धं पञ्चविधम् – १. स्वरूपासिद्धिः २. संबन्धासिद्धिः ३. व्यतिरेकासिद्धिः ४. आश्रयासिद्धिः ५. व्याप्त्यसिद्धिः
- श्री चिदानन्दपण्डितस्य अभिप्रायेण असिद्धं पञ्चविधम् - १. स्वरूपासिद्धः २. आश्रयासिद्धः ३. संबन्धासिद्धः ४. व्यतिरेकासिद्धः ५. भागासिद्धः चेति ।

२- अथ विरुद्धः –

स च बाधक इत्येवं वार्तिके व्यपदिश्यते ।

द्विधा चासौ स्वरूपस्य विशेशस्य च बाधनात् ।।

तत्र साध्यविपरीतव्याप्तः साध्यस्वरूपविरुद्धः, यथा - शाब्दो नित्यः कृतकत्वादिति । अत्र नित्यत्वविपरीतेन अनित्यत्वेन व्याप्तं कृतकत्वमिति नित्यत्वं प्रति विरुद्धत्वात् तस्य बाधकं भवति । साध्यविशेषस्य विपरीतेन विशेषेण व्याप्तो विशेषविरुद्धः, यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकम्,कार्यत्वाद्, घतवद् इति । अत्र साध्यस्य क्षित्यादिकर्तृरशरीरत्वं नाम विशेषः । तस्य विपरीतेन शरीरत्वरूपेण विशेषेण व्याप्तं घटादिषु कार्यत्वमिष्टम् – इत्यशरीरित्वस्य बाधकं भवति ।

अशरीरत्वबाधे च कर्तृमत्तपि बाध्यते ।

प्रत्यक्षात्सशरीरत्वविशेषे बाधिते सति ।।

अशरीरित्वमादाय स्थास्यामीति कृतोद्यमा ।

कर्तृमत्ता हि तस्यापि बाधे नश्येन्निराश्रया ।।

इथं साध्यनिरोधित्वादेष दूषणमेव नः ।

तमीदृशमजानद्भ्यस्तार्किकेभ्योऽयमञ्जलिः ।।

सव्यभिचारो अनैकान्तिकः । विपक्षे अपि वर्तमान इति यावत् । स एव साधारण इति चोच्यते । यथा – अनित्यः शब्दः, प्रमेयत्वाद् इति । अत्र हि प्रमेयत्वं नित्येष्वपि वर्तत इत्यनैकान्तिकम् । यत्र तु विपक्षवृत्तित्वं सन्दिग्धम्, स सन्दिग्द्धानैकान्तिकः, यथा – क्षणिका भावाः सत्वाद् – इत्यत्र अक्षणिकत्वे अपि सत्वस्य बाधाभावाद् विपक्षवृत्तिः शङ्किता भवति ।

सति सपक्षे पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः, यथा – नित्या भूः गन्धवत्वादिति । केचित्पुनराहुः – असाधारणोऽपि अनैकान्तिक एव । यथा – खलु अन्वयस्य विपक्षे अपि वर्तनात् व्यभिचारित्वम्, एवं व्यतिरेकस्यापि स्वस्थानभूतं विपक्षमतिक्रम्य सर्वेषु सपक्षेष्वपि वर्तमानाद् गन्धवत्वस्यापि व्यभिचारित्वमस्तीति ।

सत्यं किंत्वन्वयस्यैव स्वस्थानादतिलङ्घनम् ।

व्यभिचारतया ख्यातं क्लिष्टस्त्वदुदितः क्रमः ।।

तेन साधारणस्यैव व्यभिचारित्वमीरितम् ।

हेत्वाभासान्तरत्वेन चासाधारण ईरितः ।

यद्वा त्वदुक्तमार्गेण तस्यापि व्यभिचारतः ।

अनैकान्तिकतैवास्तु नास्माकं काचन् क्षति ।।

तस्मात्रेधा चतुर्था वा हेत्वाभासा व्यवस्थिताः ।

पञ्चधा तार्किकाः प्राहुः षोढ्यान्ये तदसङ्गतम् ।।

असिद्धविरुद्ध अनैकान्तिक प्रकरणसमकालात्ययापदिष्टेन पञ्चधा इति तार्किकाः । अप्रयोजकः षष्ठ इति केचित् । अनध्यवसित एव षष्ठ इति भासर्वज्ञः । तत्र प्रतिहेतुमान् हेतुः प्रकरणसमः सत्प्रतिपक्ष इतिच उच्यते । यथा – अप्रत्यक्षो वायुः, अरूपवत्वाद् मनोवत् । प्रत्यक्षो वायुः,स्पर्शत्वाद्, घतवदिति । सोऽयमुक्तेष्वेव अन्तर्भाययितव्यः । तथा हि – तुल्यबलं विरुद्धहेतुद्वयं तावन्न संभवति । तथा सति एकस्यैव वस्तुनः अनुमानद्वयबलप्रापितविरुद्धरूपद्वयप्रसङ्गात् । प्रबलदुर्बलयोः विरोधे दुर्बलस्य प्रबलापहृतविषयत्वेन बाधितविशेशनत्वाभिधं पक्षदूषणमेव इदं, किं हेत्वाभासान्तरकथया ?

ननु हेत्वोः विशेषानवगमवेळायां आभिमानिकतुल्यबलत्वसंभवात् तादात्मिकं प्रकरणसमत्वम् । मैवम्, तदापि बाधितविशेषणत्वस्य सन्देहावस्था एव भवतु । न तु जत्यन्तरमन्वेषणीयम् । अन्यथा सन्दिग्धासिद्धादीनामपि अन्यत्वं स्यात् । अथवा संशयहेतुरनैकान्तिक इति अनैकान्तिकस्य लक्षणमाश्रीयते । साधारणधर्माद् असाधारणधर्माद् विप्रतिपत्तेः च संशयो भवति । यथा – साधारणाद् ऊर्धत्वाद् स्थाणुर्वा ? पुरुषो वा ? इति । असाधारणाच्च गन्धवत्वाद् पृथिवी नित्या ? अनित्या वा ? इति । वादिविप्रतिपत्तेः च शब्दो नित्योऽनित्यो वा ? इति । तत्र विप्रतिपत्तिहेतुकः संशयः प्रतिसाधनप्रयोगे प्राप्त इति अनैकान्तिकेषु एव प्रकरणसमोऽन्तर्भावयितव्यः ।

तस्य चास्य सत्प्ररिसाधनस्य एकेनैव हेतुना प्रतिकूलसाधने विरुद्धाव्यभिचारी नाम अवान्तर्जातिः । यथा – क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवद् – इत्यत्र क्षित्यादिकमीश्वरकर्तृकं न भवति , कार्यत्वाद् घटवदिति । अत्र हि कार्यत्वं घटादिषु सकर्तृकत्वेन ईश्वरकर्तृकत्वाभावेनापि अव्यभिचरितम् । ईश्वरकर्तृकत्वाभावश्च सकर्तृकत्वमुखेन ईश्वरं साधयतां तेषां विरुद्ध एवेति विरुद्धाव्यभिचारित्वं कार्यत्वस्य ।

एवं परोदितैरेव पक्षहेतुनिदर्शनैः ।

विरुद्धसाधनेऽस्माकं विरुद्धाव्यभिचारिता ।।

सर्वसत्प्रतिपक्षाणां विरुद्धाव्यभिचारिताम् ।

कदादिदूचराचार्या न त्वमुष्यैव केवलम् ।।

चिदानन्देन तु व्यक्तमयमेव तथोच्यते ।

यथा तथास्तु नामैतन्नाभासान्तरमत्र नः ।।

तत्सिद्धं बाधितविशेषणे अनैकान्तिके वा अन्तर्भूतं सत्प्रतिसाधनत्वं नाम दूषणम् ।

भासर्वज्ञस्तु स्वपक्षपरपक्षसिद्धौ अपि त्रिरूपो हेतुः प्रकरनसम इत्युक्त्वा तत्र दुर्लभलब्धमेकमुदाहरणं दर्शयति, यथा-शब्दोऽनित्यः, पक्षसपक्षयोः अन्यतरत्वात्, सपक्षवदिति । अत्र हि सब्दो नित्यःपक्षसपक्षयोः अन्यतरत्वाद्- इत्यपि वक्तुं शक्यमिति ।

तदिदमयुक्तम् इह खलु पक्षसपक्षयोः अन्यतरत्वाद् – इत्यस्य अनित्यत्वे साध्ये घटशब्दयोः अन्यतरत्वाद् इत्यर्थः । नित्यत्वे तु शब्दाकाशयोः अन्यतरत्वादित्यर्थः, अतः कथम् एक एव हेतुः पक्षद्वये अपि समान् इत्युच्यते ?

शब्दसादृश्यमेवात्र विद्यतेऽर्थस्तु भिद्यते ।

तस्माद्विरुद्धधर्माभ्यां व्याप्तिर्नैकस्य संभवेत् ।।

कथं तर्हि भवान् ब्रूते विरुद्धाव्यभिचारिणम् ।

सत्यं न साध्यते तत्र साक्षात्साध्यविपर्ययः ।।

सकर्तृकत्वं वदताभिष्टा हीश्वरकर्तृता ।

सैवात्र वार्यतेऽस्माभिस्तेनार्थात्प्रतिकूलता ।।

भावांस्त्वनित्यनित्यत्वे साक्षादेव विरोधिनी ।

एकेन साधयन्नद्य हास्यतामेव यास्यति ।।

यस्तु बाधितविषयापरपर्यायः कालात्ययापदिष्टो नाम हेत्वाभास उक्तः – अग्निरनुष्णः,अद्रव्यत्वादित्यादिः, सोऽपि बाधितविशेषणो नाम पक्षाभास एव ।

ननु नो पक्षदोषानेव अनुमन्यामहे वयम् ।

पक्षदृष्टान्तदोषाणां हेत्वाभासेषु योजनात् ।।

तत्र सिद्धविशेषणे तावत् –

पक्षः खल्वाश्रयो हेतोर्न च निश्चितधर्मवान् ।

पक्षत्वं भजते तस्मादाश्रयसिद्धिरेव सा ।।

तथैव यदि दोषः स्यादप्रसिद्धविशेषणः ।

तदापि पक्षतानाशादाश्रयासिद्धिरुच्यताम् ।।

किं च – किं पक्षदोषैः कथितैः इदानीं दृष्टान्तदोषा अपि वक्ष्यमणाः ।

अन्तर्गता एव हि हेतुदोषे न हेतुदोषादपरोऽस्ति दोषः ।

तदेवं सर्वदोषेषु हेत्वाभासप्रवेशिषु ।

निःसहायः कथं तिष्ठेत्स बाधितविशेशणः ।।

तस्मादितरदोषवद् बाधितविशेशणोऽपि हेत्वाभासतयैव वक्तव्य इति ।

अत्र ब्रूमः –

आभाससङ्करे तावत्पुरः स्फुरितदूषणम् ।

उद्भाव्यमिति सर्वेषां निर्विवादं हि वादिनाम् ।।

ततश्च पक्षवचने दोषः कोऽपि चकास्ति चेत् ।

पक्षस्यैव स वक्तव्यः किं न्यायं नानुमन्यसे ।।

पक्षदुष्तत्वमाश्रित्यैवोक्ता सिद्धविशेषणे ।

त्वयापि ह्याश्रयासिद्धिः किं पुरोभावि तत्र ते ।।

एवं साध्यस्याप्रसिद्धिस्तथा बाधितसाध्यता ।

पक्षोक्तावेव निर्भातीत्युचिता पक्षदोषता ।।

इत्थं दृष्तान्तदोषाश्च वक्ष्यमाणः समर्थिताः ।

यो यत्र स्फुरितो दोषः स तस्यैवेति निर्णयात् ।।

नावदत्पक्षदोषादीनक्षपादमुनिः पुरा ।

तद्भक्तिमोहिता मा मा न्ययं त्यजत तार्किकाः ।।

तस्माद् बाधितविशेषणः पक्षाभास एवेति न पञ्चमो हेत्वाभासोऽङ्गीकार्य इति ।

ये पुनरनुकूलतर्काभावे हेतोः प्रयोजकत्वं नास्तीति अप्रयोजकं नाम हेत्वाभासान्तरमातिष्ठन्ते,तेऽपि व्याप्यत्वासिद्धमेव तथा मन्यन्ते । सर्वेषु अपि अनुमानेषु अनुकूलतर्कैः व्यभिचारशङ्कामपास्य निरुपाधिकत्वं साधनीयम् । ततस्तदभावे निरुपाधिकसंबन्धानिश्चयाद्व्याप्त्यसिद्धिरेव । सोऽयं व्याप्त्यसिद्धो हेतुः उपाधिमानिति, अन्यथासिद्ध इति, अप्रयोजक इति, परप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवति, सन्दिग्धव्याप्तिक इति च व्यपदिश्यते, न तु आभासान्तरम् ।

यत्तु भासर्वज्ञेनोक्तम् – साध्यासाधकः पक्षे एव वर्तमानो हेतुः अनध्यवसितः, यथा – नित्या भूः, गन्धवत्वादिति । सर्वं क्षणिकम्, सत्वादित्यादि च । तत्रादिमः प्रकारोऽसाधारण एव । सर्वं क्षणिकम्, सत्वाद् – इत्यत्र तु सर्वस्य पक्षीकृतत्वात् सपक्षभूतं विपक्षभूतं वा किञ्चिन्नास्तीति अन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिर्वा न वक्तुं शक्या इति व्याप्त्यसिद्धिरेव इयं न तु आभासान्तरम्,इत्यास्तां तावत् । तस्मादस्मदुक्तैव हेत्वाभासव्यवस्था इति ।

३.दृष्तान्ताभासाः –

साध्यसाधनयोः व्याप्तिप्रतिपत्तिस्थलं हि यत् ।

तदुदाहरनं नाम दृष्तान्त इति चोच्यते ।।

तद् द्विविधम्, साधर्म्यवैधर्म्यभेदात् । तत्र साधनस्य साध्येनान्वयोपदर्शनं साधर्म्यम्, यथा – यो धूमवान्,सोऽग्निमान्, यथा – महानस इति । साध्याभावस्य साधनाभावेन अन्वयोपदर्शनं वैधर्मयम्, यथा – योऽग्निमान्न भवति,नासौ धूमवान्, यथा – पाथ इति ।

साध्यहीनः, साधनहीनः, उभयहीनः, आश्रयहीन इति साधर्योदाहरणाभासाश्चत्वारः । तद्यथा – नित्यो ध्वनिः अकारणत्वाद्, यदकारणं तन्नित्यम् – इत्यत्र प्रागभाववदिति साध्यहीनः, नरश्रुङ्गवदित्याश्रयहीनः । नित्यत्वमत्र अविनाशित्वमेव विवक्षितम्, न कोटिद्वयराहित्यम् ।

वैधर्म्योदाहरणाभासा अपि साध्याव्यावृत्तादयश्चत्वारः । यथा – यन्नित्यं न भवति, न तदकारणम् – इत्यत्र यथा – प्रध्वंस इति साध्याव्यावृतः, यथा – प्रागभाव इति साधनाव्यावृतः, यथा – गगनमित्युभयाव्यावृत्तः, यथा – नरशृङ्गमित्याश्रयहीनः ।

अत्र चोभयविधोदाहरणे ऽपि अव्याप्त्यभिधानं विपरीतव्याप्त्यभिधानमिति च दोषौ । तत्र अग्निमान् पर्वतः, धूमवत्वाद्, यथा – महानसः इत्येतावदुक्ते अव्ययाप्त्यभिधानम्, यो धूमवान् सोऽग्निमान् इति व्याप्तेरनुक्तत्वाद् । तथैव यो

अग्निमान् न भवति, नासौ धूमवान् इति व्याप्तिमनुक्त्वैव यथा – महाह्रदः इत्येतावदुक्तेऽपि अव्याप्त्यभिधानम् ।

यदा तु यो धूमवान् सोऽग्निमान् इति वक्तव्ये योऽग्निमान् स धूमवान् – इत्युच्यते, तदा विपरीतव्याप्त्यभिधानम् । तथैव योऽग्निमान् न भवति , नासौ धूमवानिति वक्तव्ये यो धूमवान् न भवति न असौ अग्निमानिति प्रयोगेऽपि द्रष्टव्यमिति ।

अनुमानप्रपञ्चोऽयं बहुभिर्बहुधोदितः ।

चिदानन्दोक्तरीत्या तु मयैवमिह दर्शितः ।।

****